

Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 17 (2007)

Artikel: Fontaunas da dretg romontschas : ord igl anteriur territori grischun dalla Ligia dalla Casa da Dieus e dalla Ligia Grischa
Autor: Bundi, Martin
Kapitel: Introducziun historica
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-858957>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 11.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Introducziun historica

1. Survesta dallas publicaziuns da fontaunas da dretg romontschas e dil stan actual

La «Societad Retorumantscha» ha d'entschatta enneu adina puspei dau gronda peisa alla publicaziun da fontaunas da dretg romontschas. Cuncients dil fatg che talas publicaziuns muntien la basa per studis approfondi dalla scienza dalla historia da dretg, ha ella intimauglied cumpe-tenta da sededicar al studi ed alla elavuraziun da tals documents. Aschia ein d'entschatta enneu cumparidas ellas «Annalas» fontaunas da dretg da different gener, e parallelmein ha Caspar Decurtins publicau ina seria da fontaunas da dretg en sia «Crestomazia retorumantscha» (raccolta da scar-tiras, 1896–1919).

Andrea Schorta, redactor dil «Dicziunari rumantsch grischun» ed autor dil «Cudisch da nums retic», ha giu il grond meret dad edir en fuorma da cudischs las fontaunas da dretg romontschas (Uordens communalis economic) dall'Engiadina e Bravuogn/Filisur. Per gronda part ha el fatg quei cun risguardar publicaziuns ord las «Annalas» ni auters organs, per part sin fundament d'atgnas retschercas ni rimnadas da fontaunas. Aschia ei siu emprem cudisch «Tschantamaints d'Engiadina bassa» cumparius 1965 sco ina collecziun da dudisch uordens communalis denter Tschlin e Zernez, tuts stai edi pli baul en las «Annalas». 1969 ei suondau ils «Tschantamaints d'Engiadin'ota, da Bravuogn e Filisur» (secunda ediziun 1982). En quei tom ein mo ils uordens da Bever, Schlarigna e Madulain vegni restampai sco els eran gia vegni edi pli baul, ils tschentaments dallas au-tras diesch vischnauncas ein vegni mess per l'emprema gada en stampa (per part sco variantas da tals gia publicai). Sco casa editura dad omisdus cudischs ha la Societad Retorumantscha funcziunau.

Suenter quella collecziun ha Schorta priu l'iniziativa per aunc publicar ils «Statuts dils cumins dall'Engiadina e della Val Müstair». Igl ei gartegiau ad el da schar cumparer quels documents en la retscha dalla «Sammlung Schweizerischer Rechtsquellen» sut il presidi dil president dalla Cumis-siun per fontaunas da dretg dall'Uniun svizra da giurists, professor Hans Herold. Eifer quei grems ei ei stau pusseivel da mobilisar la finanziaziun per ina excellenta ediziun (1980–1985) en quater toms voluminus: igl emprem per l'Engiadin'aulta, il secund per l'Engiadina bassa, il tierz per la Val Müstair ed in quart numnaus «Indices» sco glossari cumplessiv per ils auters treis toms e per ils dus cudischs cun ils uordens dallas vischnauncas. Schorta ha giu il susteniment da professor Peter Liver che ha mintgamai scret ina introducziun historic-constituiziunala.

Quels quater toms ha Schorta giu schau cumparer sco in'emprema part da fontaunas da dretg dalla Ligia dalla Casa da Dieus. Cun quei haveva el

signalisau che las ulteriuras fontaunas da dretg romontschas da quella Ligia duessen suondar. Leutier havessen udiu ils tschentaments ni statuts da Sursés, Greifenstein (Bravuogn/Filisur), Casti, Vaz e Tumliasca sco era ils uordens communalis dallas vischnauncas ord quei territori.

En entelgientscha cun Andrea Schorta ei lu Paul Tomaschett semess vidlunder d'entscheiver a rimnar e publicar fontaunas da dretg dalla Ligia Grischa, specialmein dalla Surselva. 1975/1976 ha el publicau in plan d'edizium sco era skizzau premissas e reglas per ina tala edizium (Calender per mintga gi 53, 84–91, Annalas 89, III–VI). El ha silsuenter publicau ellas «Annalas» uordens da vischnaunca da Breil (1976), Medel (1977), Mustér (1980) e Schlans (1983). Alura ha quei concept e ritmus da publicaziun calau abruptamein e cattau negina successiun pli; ei ha dau in moratorium da varga vegn onns. Singuls uordens da vischnauncas ni fuormas da dertgira ein aunc vegni publicai d'autras varts ellas «Annalas», aschia dad Andrea Schorta 1977 «Furmas da Saramantaziun» da Vaz e «Tschentaments da Sarn» e digl autur da quellas lingias 1998 «Tschentaments da Sagoggn». Schorta ha plinavon publicau sut la specia dad uordens specials d'alp 1979 il «Cudesch d'alp Suvretta» (Samedan), 1986 documents d'alp da «Grimmels» e dil «Fuorn» (Zernez) e 1991 «Partiziun dallas alps da Puntraschigna».

Dacuort ha ina vasta lavur da perscrutaziun ni rimnada da documents el rom da fontaunas da dretg (Ligia Grischa/Surselva) priu sia entschatta. Per incumbensa dalla cumissiun per fontaunas da dretg dall'Uniun svizra da giurists ei lic. phil. Adrian Collenberg fatschentaus cun quella lavur. Tenor concept vegn ei rimnau documents multifars, sper statuts ed uordens communalis era protocols e reglaments, era romontschs, denton preponderontamein da lungatg tudestg. Ina publicaziun da quels documents ei aunc buca en vesta.

2. Pertgei ina edizium ulteriura da fontaunas da dretg romontschas? Concepziun e criteris

Per Andrea Schorta fuv'ei in grond desideratum che tuts tschentaments e statuts sco era uordens da vischnauncas dalla Rumantschia – ch'ei per gronda part gia publicai, denton spargliai en differents organs – vegnessen edi en collecziuns organicas tenor igl exempel ch'el haveva sez prestau per l'Engiadina. Quei basegns veseva Schorta 1965 specialmein arisguard la cuntinuaziun dalla lavur da retscherca dil Dicziunari rumantsch grischun. Tenor el cuntegnan las fontaunas da dretg in'immensa rihezia da material linguistic, denton era da detagls culturhistorics e dalla historia da dretg. Era professor Peter Liver susteneva fetg l'idea da publicar tuttas fontaunas da dretg romontschas. Per studis detagliai ei tenor el la cumparegliaziun pér lu pusseivla, cu las fontaunas da tuttas vischnauncas schain avon

maun, specialmein sche lur versiuns derivan ord temps different. Plinavon ei ina publicaziun entira dallas fontaunas da dretg necessaria per satisfar als *interests dalla historia e cultura locala*.¹ El medem senn aveva Donat Cadruvi argumentau gia 1954. El deplorava en emprema lingua che «la raccolta dellas leschas e dils tschentaments dell'organisaziun della Ligia Grischa, in exempel per autras, vul buca nescher zacu.»²

Quellas raschuns da Liver, Schorta e Cadruvi valan oz pli che zacu. Suenter il svilup dils davos vegn onns plaidan ulteriurs arguments per l'urgenza d'ina ediziun augmentada dallas fontaunas da dretg romontschas: Inaga igl interest carschent davart dalla scienza per il character, svilup e per las structuradas dil lungatg romontsch. Lu la digren eclatanta dalla populaziun e dil territori romontschs e cun quella era la sperdita da savida partenent fatgs, usits e tradiziuns tipic romontschs; parallelmein dat ei pli e pli paucs scienziats romontschs ch'ein aunc el cass da leger, capir, interpretar e declarar ils texts vegls historics. Aschia ha la proposta digl autor da quella lingua cattaun cumplein susteniment el ravugl dalla suprastanza dalla Societad Retorumantscha: Dad edir il rest dils documents da dretg romontschs, stai publicai sparpigliadamein per gronda part en las «Annalas» ni en la «Crestomazia», ensemen en in sulet cudisch. L'ediziun cumpeggia pia dad ina vart las fontaunas da dretg romontschas dil Grischa central (Sursés, Val d'Alvra e Tumliasca = quella part dalla Ligia dalla Casa da Dieus ch'era buca stada risguardada ellas publicaziuns d'Andrea Schorta) e da l'autra vart quella digl intschess dalla Ligia Grischa (Schons, Muntogna, Trin, Flem e l'ulteriura Surselva romontscha).

L'intenziun da saver far quella ediziun el medem rom sco ils quater bials cudischs gross da Schorta sur dils Statuts da dretg dall'Engiadina (1980–1985) ha buca seschau realisar. Tier l'Uniun da giurists svizra fuvan, tenor l'informaziun dalla Cumissiun d'ediziun da quella uniun, ils mieds finansials per ina tala interpresa buca disponibels. Aschia han ins stuiu sere-trenscher ad in proceder fetg pragmatic e meins custus, sco el ei da principi staus applicaus da Schorta en ses dus emprems toms «Uordens comunals» (1965–1969). La suprastanza dalla Societad Retorumantscha ei sedecidida da far per la gronda part dils documents ina restampa (reprint) e da desister dad analisas specialas ni commentaris scientifics tier mintga document.

---

¹ Introducziuns ellas ediziuns dalla Società retorumantscha: Serie B Dorfordnungen. Tschantamaints d'Engiadina bassa. Cuera 1965, p. IV e VIII.

² Cadruvi, Donat. Fatgs della veglia vischnaunca grischuna. Publicaziun digl Uorden da vischnaunca da Sagogn, 1715. En: Igl Ischi 1954, Introducziun p. 108/109. Cadruvi ha giu fatg attent leu als divers commentaris da giurists romontschs sco Steinhauser, Tuor, Curschellas, Cahannes, Durgiai e Berther davart il svilup dalla vischnaunca grischuna. Cun igl exempel digl Uorden da Sagogn vuleva el demonstrar il lungatg economic-politic romontsch «en sia entira grondiusa plasticidad.»

Sco la survesta dil cuntegn precedenta demuossa, vegnan en ina emprema part las fontaunas da dretg dalla Casa da Dieus presentadas ed en ina secunda part pli voluminusa quellas dalla Ligia Grischa. Ord il territori dalla Ligia dallas Diesch Dertgiras existan buca documents romontschs, dano duas «Fuormas da Saramaint»; perquei publichein nus quellas (ord il cumin da Belfort dadora) excepziunalmein suenter ils documents corrispondents da Sursés. En omisduas parts ein ils documents ordinai en las treis categorias «Statuts ni Tschentaments da cumin», «Fuormas da dertgira e samentaziun-plaids da cumin» ed «Uordens economics communs» e descrets geograficamein da sid viers nord. Per motivs finansials e dall'unitad da materia han ins da principi stuiu desister dalla publicaziun da protocols e reglaments. Ils documents pertuccan il temps dil 17avel tochen l'emprema mesadad dil 19avel tschentaner, per propi l'epoca dil Stadi dallas Treis Ligias grischun. Suenter quella epoca ha ei dau midadas essenzialas ell'organisaziun dils cumins, dallas dertgiras e dil dretg insumma, transformaziuns che han midau radicalmein il character dallas fontaunas da dretg tradiziunalas.

La gronda part dils documents ein restampas (reprint), las qualas cuntengnan pilpli era introducziuns fatgas da sias uras dils auturs dallas publicaziuns. Midadas ein mo da natira tecnica e pertuccan specialmein la paginaziun ni la grafica. La derivonza dils documents restampai ei indicada el register da cuntegn precedent. Al cuntegn ni allas fuormas d'entgins documents vegn sereferiu en quella introducziun. Ina part fuorman documents novs, erui da nossa vart ni intermediari tras Adrian Collenberg ed Ursus Brunold; els pertuccan mo Fuormas da dertgira ni Uordens economics communs. Per munconza da mieds finansials e da ressursas persunalas eis ei en connex cun quella ediziun buca stau previu da far novas retschercas extendidas; aschia eis ei pusseivel ch'ei exista aunc tscheu e leu certs documents romontschs, specialmein sil camp dad uordens communs economics, ch'ei tochen oz buca enconuschents. Igl Uorden da process dalla Lumnezia da 1659, il qual vala per in dils pli vegls dil Grischun insumma, vegn publicaus da niev en si'entira dimensiun, essend che la Crestomazia cunteneva mo dus extracts ordlunder.

3. Resumaziun dil svilup historic da dretg e dertgira

L'emprema fontauna da dretg enconuschenta dalla veglia Rezia ei la schi-numnada «*Lex Romana Curiensis*» che deriva da ca. 740. Ei setracta cheu per propi buca d'in dretg original retic, mobein plitost d'ina adaptaziun dalla «*Lex Romana Visigothorum*» (dils gots occidentals), la quala resplenda dretg roman vulgar che sebase da sia vart sin dretg d'isonza roman. La «*Lex Romana Curiensis*» cunteng denton schibein influenzas dil dretg vulgar dils Francs sco era specialitads reticas. Tenor il meini da plirs scien-

ziai ei quella lescha en emprema lingua in product litterar ch'ei en quella fuorma strusch vegnida applicada ella pratica; nuotatonmeins attribueschan els ad ella ina gronda impurtonza per la historia culturala dil Grischun e dil Vorarlberg.³

Il Testament da Tello da 765, in document en vesta a sia vasta descripziun da cuntrada e cultivaziun extraordinari e singular ell'entira Europa, tradescha mo agl ur in'investa ell'organisaziun dil dretg, ferton ch'il Codex penal digl uestg Remedius da ca. 800 cuntegn en emprema lingua prescripziuns dil dretg ecclesiastic; quel vegn denton risguardaus sco lescha dil pievel retic, essend ch'el stueva vegnir prelegius mintga meins alla populaziun entras il plevon dil liug e ch'el fuva relaschus generalmein per ils «Romani homines», ils habitonts romontschs dalla Rezia Curiensis.⁴ Quei fatg lai presumer ch'ei existeva gia da quei temps ina minoritad da colonists alemans ella bassa vallada dil Rein.

Entuorn 806 vegn la veglia Rezia Curiensis (Currezia), tochen da cheu praticamein independenta, integrada entras Carl il Grond el sistem politic dils Francs e cheutras suttamessa pli fetg ad *influenzas germanas*, aschia era sil camp dil dretg. Conts d'origin tudestg ed autras persunas administrativas ord igl intschess dil Schuob stevan d'ussa envi per part avon a dertgiras reticas. Ina dallas pli renumadas dertgiras reticas fuva quella dils libers a Rankweil (Vorarlberg, «ad campos»), dertgira penala per in vast contuorn che cumpigliava era parts dil Grischun dad oz.⁵ Las dertgiras civilas securclavan pressapauc culs decanats ecclesiastics. Rankweil ei restau per liung temps, tochen sur il 10avel tschentaner ora, il center reticromontsch cun ina impurtonta canzlia giuridica. Dapi 920 semuossa ei denton ch'il proceder dallas dertgiras reticas fuva influenzaus parzialmein da principis dil dretg german.⁶

El dretg german ch'ei daventaus decisivs ella Rezia egl ault temps medieval reveva il *principi dalla tgisa*. Il delinquent vegneva buca persequitaus ufficialmein, mobein sin fundament dalla tgisa dil vulnerau; ils

---

³ Arquin, Jon Peider. Lex Romana Curiensis. Artechel en: Historisches Lexikon der Schweiz (31.1.2005).

⁴ Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz, Neuchâtel, 1926, tom III, p. 700.

⁵ Planta, Conradin de. Die currätischen Herrschaften. Bern 1881, p. 244. Planta considerava Rankweil sco il liug da dertgira dil contadi dalla Rezia bassa cun in territori circumscretts aunc 1465 sco suonda: En Churwalhen tochen tier il pass da Set, lu en direcziun digl intschess digl Adisch tochen sigl Arlberg e da l'otra vart tochen il Lag Rivaun e dalla vallada dil Rein engiu tochen il Lag da Constanza cun il Bregenzerwald. – In contrapunct da quei district fuva il schinumnu «contadi da Lags» cun gl'entir intschess dalla Surselva e probabel era dalla Muntogna (Heinzenberg), Schons e Valrein cun sia glied libra spargliada en quei entir territori.

⁶ do. p. 700. Cumpareglia era: Bilgeri, Benedikt. Geschichte Vorarlbergs, Bd. 1, Wien 1971, p.78 s. Denter las perdetgas sesanflavan el temps da 806 tochen 844 els documents da dertgira da Rankweil ca. 111 nums romontschs e 36 tudestgs, daven da 851 tochen 896 ca. 65 romontschs e 19 tudestgs.

castitgs savevan regularmein vegnir sligiai entras pagament da reconciliaziun (sistem da cumposiziun). – Cun gl’augment da disturbis dalla pasch dalla tiara el temps feudal (dispeta da saung, rapina e ladernetsch) ein castitgs severs per protecziun da veta e proprietad vegni introduci. Delicts encunter la pasch dalla tiara savevan ussa buca vegnir cumpensai cun pagaments en daners. Ils castitgs ein aschia daventai pli crudeivels. El 12/13avel tschentaner ei il dretg penal vegnius criminalislaus grondamein. Ussa valeva il principi dad «egl per egl e dent per dent». Sper la remuneraziun duevan il castitg e la maniera dall’execuziun stermentar igl inculpau.⁷

Quei dretg regeva era el territori grischun dil tard temps medieval ch’era ussa dividius en in diember da signuradis gronds e pigns, profans e spirituals. Ils signurs feudals presidiavan las dertgiras aultas (criminalas) e per part era las bassas (civilas). Els dertgavan savens arbitrariamein, dond castitgs tenor beinplascher, derschond tenor grazia ni laschond da cass tier cass cumpensar il castitg entras pagament en daners. Ils *castitgs draconics* che caschunavan als delinquents struptgadas, nudadas da barschament, bandischadas e proscriziuns cuntonschevan buca lur intenziun, mobein contribuevan ad ina rubiestiadad dalla societad e caschunavan mo la presenza da dapli delinquents usuals e professionals. Il dretg canonic ed era quel dalla scienza penala dall’Italia dil 12–15avel tschentaner ch’era fundaus sil principi dalla cuolpa, ha pudiu penetrar mo brauslamein en nosa tiara: Quel vuleva che la cuolpa dil delinquent seigi la cundiziun dil castitg e buca mo il donn che quel aveva caschunau.

Tenor studis detagliai da professor Liver eis ei enconuscent ch’ei deva per ex. en Tumliasca entuorn 1471 plirs cass ch’il signur feudal (e suprem derschader) secunvegneva cul delinquent che havess meritau la peina da mort e schava libers quel, sch’el era promts ed el cass da pagar ad el ina summa fixada. La giustia disgeva enviers persunas che havevan pussonza ni reputaziun e daners e savevan sedefender, ferton che delinquents ord il pievel cumin e pauc beinstonts stuevan suttacumber. Era disgeva la pratica da dretg savens, sch’il malfatschent aveva siu domicil en in auter signuradi.⁸

Ina pusseivladad da midar quei sistem arbitrari da dertgira existeva dapi la fundaziun dallas Treis Ligias grischunas el 14/15avel tschentaner e dapi ch’ils habitonts dils signuradis ni dallas vischnauncas giudizialas savevan separticipar ellas dertgiras. La populaziun ha sfurzau ils superiors da saver cundecider pli e pli en fatgs dalla giustia e politica. Aschia han biaras vischnauncas acquistau gia el tard temps medieval il dretg da tschentiar sezzas il parsura dalla dertgira bassa (civila) ed era il dretg da

⁷ Liver, Peter. Aus der bündnerischen Strafrechtsgeschichte. En: Abhandlungen zur Rechtsgeschichte, Cuera 1970, p. 585.

⁸ do. p. 586. Cf. era: Pieth, Friedrich. Bündnergeschichte, Cuera 1945, p. 68.

far propostas per la cumposiziun dallas dertgiras aultas (criminalas). Cheutras ein ellas plaunsiu daventadas autonomas. Ils *Artechels da Glion* da 1524 e 1526 (leschas fundamentalas dallas Treis Ligias) han finalmein retratg agl uestg ed a tuttas persunas spiritualas il dretg da tschentar derschaders en fatgs seculars. En differentas valladas (cumins) ha la popula-ziun denton aunc tolerau duront liung temps ina supremazia limitada dil signur (uestg, avat) en caussas da dertgira. Il medem valeva tochen ca. la mesadad dil 17avel tschentaner per las cuminonzas en Purtenza, Tavau, Scanvetg, Churwalden e Belfort (Val d'Alvra) egl intschess dalla Ligia dallas Diesch Dertgiras, sco era ell'Engiadina bassa ed el signuradi da Razén: intschess che eran giuridicamein aunc considerai sco tiaras subditas dall'Austria.

Igl onn 1532 ha gl'imperatur tudestg Carl V relaschau in niev Uorden da dertgira penala («Peinliche Halsgerichtsordnung», era numnaus la «*Carolina*» ni «das kaiserlich Recht») che dueva vegnir applicaus e duvraus egl entir imperi.⁹ Quei uorden, approbaus dall'assemblea imperiala a Regensburg, dueva era valer sur ils cunfins pli stretgs dalla Tiara Tudestga ora. Schegie che la Svizra ed il Grischun fuvan da quei temps facticamein independents digl imperi tudestg, han els tuttina surpriu quei uorden. Ils giurists-historichers da dretg taxeschan la «Carolina» sco progress visavi al dretg da tochen lu. Quella ha denton buca midau il sistem tradiziunal da principi, essend ch'ella ha surpriu il dretg tudestg dil tard temps medieval, il qual steva per part sut l'influenza dil dretg penal talian. Ella sefatschentava mo cun delicts penals e surschava ils falliments pli levs e cass civils allas istanzas regionalas ni localas. Aschia ha ella surpriu e circumscret ils cass da tradiment, assassinat, mazzament, striegn, rapina, ladernetsch grond, abort, fauls engirament etc. culs castitgs draconics tradiziunals (diversas fuormas da peina da mort). Tut quei era da principi gia dretg cumin el vargau. Denton ha la «Carolina» fixau e formau claramein las noziuns generalas dil dretg penal, sco negligentscha, tentativa, instigaziun e lur applicaziun ella pratica penala che sebasava ussa silla voluntad criminala dil delinquent (dretg penal da cuolpa). La «Carolina» ha introduciu *l'inquisiziun* el proceder dil dretg penal, quei vul gir ch'il delinquent vegneva persequitau ufficialmein entras il derschader (buca tenor tgisa dil donnegiau). Ella vuleva plinavon far frunt agl agir arbitrari da derschaders enten ch'ella pretendeva ch'ina sentenza sappi vegnir dada mo sin fundament d'in confess ni da declaraziuns da duas perdetgas nundubiteivlas. Aschia ei ina gronda munconza dalla pratica da tochen da cheu vegnida eliminada. Denton ha la «Carolina» lubiu ni introduciu en connex cun l'inquisiziun la *tortura* per contonscher confess avon dertgira, caschunond cheutras in svilup sgarscheivel inhuman. Specialmein els biars cass da process da strias ch'ei succedi viers la fin dil 16avel e specialmein el

---

⁹ Liver, Aus der bündnerischen Strafrechtsgeschichte, p. 587.

17avel tschentaner fuva quei instrument in mied crudeivel ed arbitari els mauns d'inquisiturs che fuvan el medem temps era derschaders. Tenor Liver vegnevan «negins cunfins da dretg respectai pli enten la persecuziun da strias cun fiug e spada. Ina ferma petga haveva quella pratica ellas opiniuns dalla baselgia da quei temps. La baselgia catolica haveva declarau il striegn sco delict religios. La baselgia protestanta ei suandada ella en quella filosofia.»¹⁰

L'influenza dalla «Carolina» sin la giurisdicziun grischuna ei vegnida intercurida detagliadamein dad Anton Baumgärtner.¹¹ El ha constatau che quella seigi vegnida surprida en otg vischnauncas giudizialas dalla Ligia dallas Diesch Dertgiras e praticada leu aunc suenter che quellas eran secumpradas libras dall'Austria. La «Carolina» figurava plinavon els «cudischs dalla tiara» dallas dertgiras digl uestgiu, el signuradi da Razén sco era ella vischnaunca giudiziala dil «Signeradi» (Maienfeld), nua ch'ella era praticada per munconza dad agens statuts criminals. Ils statuts dall'Engiadina bassa e parzialmein era quels da Sursés sebasavan tenor Baumgärtner sin la «Tirolische Halsgerichtsordnung» da 1499, la quala corrispondeva vastamein alla «Carolina». Nos documents cumprovan denton che Sursés procedeva tenor la «Carolina». Egl intschess dalla Ligia Grischa ha Baumgärtner buca vuliu constatar in'influenza da num dalla «Carolina», cheu seigi il dretg cumin ni dretg d'isonza staus decisivs.¹² Denton demuossan plirs exempels en nossa collecziun da fontaunas da dretg che la «Carolina» fuva fetg bein enconuschenta ed era presenta en uordens da process dalla Ligia Grischa, aschia exprimidamein ella Lumnezia 1659, mo era el dretg dalla Foppa da 1720/1732 ed en quel dalla Cadi (18avel tschentaner); ella muncava, schi lunsch che documents ein presents, el dretg da Vuorz (ca. 1731) e Trin (1616), dalla Sutselva e da Schons (18avel tschentaner). Igl uorden da process criminal lumnezian cuntegn bunamein en mintga artechel en monotona repetiziun il renviament al «keiserlich Recht» (ca. 130 gadas) e para dad esser concepìus en sia fuorma rigida principalmein arisguard ils process da strias. L'influenza dalla «Carolina» ei carschida el Grischun el 17avel ed era fetg derasada el 18avel tschentaner. Pér la filosofia dil temps digl illuminissem (Aufklärung) ha schaffiu la basa per in niev dretg penal ch'ei vegnius realisaus plaunsiu viers la fin dil 18avel ed el 19avel tschentaner. Il patratg dalla sauna raschun ha victorisau sur cardientschas blauas, striegn, tradiziun e ligioms stretgs culla baselgia. La pratica penala ei setransformada digl intent da stermentar il delinquent a quel dalla peisa dalla cuolpa; scopo principal daventa il basegns dad evitar il malfatg. Il burgheis vegn schurmegiaus d'ina penali-

¹⁰ do. p. 588.

¹¹ Baumgärtner, Anton. Die Geltung der peinlichen Gerichtsordnung Kaiser Karls V. (1532) in Gemeinen III Bünden. Bern 1929.

¹² Liver, Aus der bündnerischen Strafrechtsgeschichte, p. 595 e 601.

saziun entras l'inquisiziun e da castitgs arbitraris. Negin' ovra astga vegnir castigada sco delict ch'ei buca circumscretta ella lescha; il proceder dils tribunals sto esser publics.

4. Ils cumins (vischnaucas giudizialas) el vegl Stadi grischun en general ed el territori romontsch dalla Ligia dalla Casa da Dieus (nord dil Grischun) e dalla Ligia Grischa en special

La giurisdicziun fuva el Stadi dallas Treis Ligias (1524–1798) da principi caussa dallas singulas vischnaucas giudizialas (cumins). Talas dev' ei 52. Mintgina d'ellas disponeva d'ina dertgira penala e d'ina ni da pliras dertgiras civilas. A partir dil 16avel/17avel tschentaner, specialmein suenter l'emanzipaziun dils signuradis feudals, fuvan biaras d'ellas en possess da Statuts da dertgira ni dad Uordens da process en scret, fixai era en schinumnai «cudischs dalla tiara». Lur cuntegn mava denton pilpli lunsch anavos, sebasond sin statuts pli vegls (buca pli avon maun) ni sil dretg d'isonza (buca screts). Simbol exterior – e veseivels ella cuntrada – dalla suveranità giurisdicziunala fuva en mintga cumin la fuortga.

Mo el sectur dil dretg civil possedeve il Stadi dallas Treis Ligias certas regulaziuns centralas. Aschia disponeva la Ligia Grischa da sia entschatta (1424) enneu per tuts ses cumins (cun excepziun dalla Mesolcina) d'ina dertgira d'appellaziun en fatgs civils a Trun. Quella possedeve in dretg dad ierta, da tratga e da concuors unificau. Plinavon ha la Ligia dallas Diesch Dertgiras scaffiu 1633 in Codex cumineivel dil dretg matrimonial e d'ierta; ils puncts cardinal da quei uorden fuvan gia fixai el schinumnai «Eniklibrief» dils 1469.

Regulaziuns centralas enteifer il dretg penal ha ei dau mo en cass special ed extraordinaris. Dertgiras federalas da tuttas treis ligias savevan vegnir instituidas en cass da tradiment dalla patria ni d'auters delicts encunter il stadi. El 17avel tschentaner ei quei schabegiau beinduras el senn da dertgiras penals ni «dertgiras nauschas», constituidas spontanmein dil pievel serimnaus ord plirs cumins ni era da contingents militars dils cumins; quellas dertgiras suttastavan savens all'influenza da partidas e fuvan meinsvart manipuladas entras instruments da corrupziun. Excepziunalmein ha ei era dau dertgiras penals extraordinarias per ina singula ligia, sco per ex. 1584 dalla Ligia Grischa a Glion: Cheu ein ils culponts dalla Mesolcina vegni castigai, ils quals havevan clamau il cardinal Borromeus ed auters jasters en lur vallada per salvar leu dertgira nauscha sur schinumnadas strias e cun schar barschar leu vivas endisch d'ellas.¹³ Specialmein en connex cul decuors criminal dils process da strias el 17avel

¹³ Bundi, Martin. *Gewissensfreiheit und Inquisition*. Bern 2003. p. 179 e 152–156, nua quei process ei descrots en detagl.

tschentaner els singuls cumins ha il Stadi central intervegniu pli che inaga el senn da mitigar la rigur dalla pratica penala, denton tschentond mo in lev rom legislatoric, aschia per ex. 1657. Digl onn 1716 datescha in schinumnau *Uorden da malefici*, stampaus e tarmess allas vischnauncas cun la recumandaziun da suandar el. Ei setractava d'in'emprova dallas Treis Ligias da frenar ils excess ella giustizia criminala dils cumins, specialmein ell'applicaziun dalla tortura. Quei uorden representava en general in extract ord la «Carolina». La tortura fuva buca scumandada, ei vegneva mo perscret co ella deigi vegnir applicada. Ils divers castitgs cun peina da mort, denter quels era per la stria, restavan vinavon valeivels ed ein aunc vegni confirmai en ina reediziun da 1767.¹⁴

El sequent seigi intercuriu empau pli en detagl, co las dertgiras el territori romontsch da nos documents fuvan organisadas. En quei connex eis ei – per evitar scumbegls – dad accentuar che las dertgiras eran ils organs primars dils cumins (*vischnauncas giudizialas*) sco tals e ch'ellas havevan da far nuot cun ils districts dallas schinumnadas «dertgiras aultas ni grondas» (cun excepziun da Farschnò/Ortenstein): dertgiras aultas (Hochgerichte) fuvan en general mo organisaziuns plitost «virtualas» dil territori da duas ni pliras vischnauncas giudizialas, destinadas per la repartiziun da cuosts ni entradas dil stadi e per la recrutaziun da schuldada en cass d'uiara. Conform alla successiun geografica da nossas fontaunas da dretg da sid viers nord suonda ussa en fuorma resumada la descripziun dils cumins, gl'emprems dalla *Ligia dalla Casa da Dieus*, lu dalla Ligia Grischa.¹⁵

Bergaglia. Ei basegna ina giustificaziun dad entscheiver cun ina vallada da lungatg talian. Il sulet motiv ei ch'ei exista ina translaziun en romontsch da Beiva dils «*Statüts criminals da val Bregaglia*» da 1597, fatga entras Rudolf Lanz e publicada 1928 entras Andrea Grisch.¹⁶ Quei fatg documentescha bein il ligiom tradiziunal denter igl ault Sursés e la Bergaglia. Il contuorn da Beiva (Bivio/Stalla) fuva populaus mo fetg extensivamein da Romontschs da Sursés el baul temps medieval e ha lu retschert ina colonisaziun pli intensiva davart da purs dalla Bergaglia pér egl ault temps medieval. Cheutras ha ei dau ina certa simbiosa sur tschentaners da romontsch e talian: Il dialect bergagliot schischeva fetg datier dil romontsch, il dialect da Beiva fetg datier dil lungatg dils Bergagliots. Interes-

¹⁴ Liver, Aus der bündnerischen Strafrechtsgeschichte, p. 602–605.

¹⁵ Las suandontas explicaziuns sur dallas diversas vischnauncas giudizialas sebasan specialmein sin: Sprecher, Fortunat. Pallas Rhaetia, armata et togata. 1617. – Wagner, Rudolf/Salis Louis Rudolf von. Rechtsquellen des Cantons Graubünden. Basel 1887–1892. – Valer, Michael. Die Bestrafung von Staatsvergehen in der Republik der drei Bünde. Chur 1904. – Desax, Joseph. Organisation der Kriminalgerichtsbarkeit im Gebiete des Grauen Bundes. Chur 1920. – Tuor, Pieder. Ils documents giuridics romontschs. En: Igl Ischi, 20. Annada, 1927, p. 5s. – Baumgärtner, Anton. Die Geltung der peinlichen Gerichtsordnung Kaiser Karls V. (1532) in Gemeinen III Bünden, Bern 1929.

¹⁶ Annalas 1928, p. 121–132.

sant ei ch'il dialect bergagliot vegneva consideraus el 16avel tschentaner sco in lungatg romontsch: Quei seresulta d'ina translaziun dalla Brev federala dallas Treis Ligias (da 1524/1544) entras il notar da Samedan, Josef Staila, 1586 en «rumanz d'Bregaglia.»¹⁷⁾

La Bergaglia, el temps medieval subdita agl uestgiu da Cuera, fuvava en possess da privilegis imperialis che han menau gia baul ad ina certa autonomia. Ca. amiez il 14avel tschentaner serestrenscheva il dretg digl uestg mo pli sin l'elecziun dil «podestà» (mistral ni parsura dalla dertgira) ord ina proposta dil pievel da treis persunas. El 15avel tschentaner disponeva la vallada gia dalla cumpleina libertad da tschentar il mistral. Els fatgs civils ei la vallada sedividida 1489/1533 en ina dertgira bassa Sut Porta ed ina Sur Porta cun mintgamai 12 geraus civils. La dertgira criminala ei restada per l'entira val integrala cul «podestà» sco parsura (derschader) e 18 geraus plus sis assessurs ord dertgiras vischinontas. – Ils pli vegls statuts criminalis e civils enconuschents dateschan da 1555 (en latin) ed ein vegni translatai 1558 en talian.

Sursés. Sco la Bergaglia representava era Sursés ina vasta vischnaunca giudiziala. Ella ei restada signuria digl uestg tochen 1526, cun in castellan («Landvogt») a Riom. Dapi 1552/1559 elegeva il pievel sez dertgira e castellan (mastral). Per ils cass civils dev'ei sis dertgiras bassas, mintgamai ina ellas «pleivs» Savognin, Tinizong, Riom, Salouf e Casti (incl. Mon, Prada/Mistail ed Alvaschein) cun valor da dispeta limitada, e plinavon ina speciala a Beiva (per Beiva/Stalla e Marmorera) cun in «mastral» e dudisch geraus; sur dallas tschun dertgiras dallas «pleivs» steva ina dertgira civila d'appellaziun cul castellan (mistral dalla vallada) sco derschader e 10 geraus. La dertgira criminala era instituzionalisada per l'entira vallada e cumpigliava il castellan e 18 geraus; naven dils 1542 fuvava Beiva per siu territori era liug da dertgira criminala, denton vegneva il dretg exequius entras castellan e dertgira da Sursés.¹⁸⁾

Ils emprems Statuts da Sursés enconuschents ein vegni stampai per tudestg 1716 tier Peter Maron a Panaduz, declarai sco «copia» dil ver original; il prolog confirmescha ch'els sebasien sin statuts pli vegls.¹⁹⁾ Tier quels statuts existan ord temps pli recents plirs extracts, artechels u com-

¹⁷⁾ Crestomazia XI, p. 1–5 «La Charta de la Liga in Rumanz d'Bregaglia.»

¹⁸⁾ Wagner/Salis, tom 2, p. 403 e tom 3, p. 149–160. «Statuti del commune di Bivio e Marmorera» da 1609/1614/1615. – Jecklin, Fritz. Beitrag zur Geschichte der Oberhalbsteiner Rechtspflege. En: Bündner Monatsblatt 1923, p. 323–326.

¹⁹⁾ Copia von dem wahren Original dess Statuts und Satzungen der lobl. Landschafft und Hochgericht Oberhalbstein. Ordentlich nacheinander gesetzt und in Truck verfasst aus Befelch der lobl. Landschafft. Gedruckt zu Banadutz durch Peter Maron 1716.

mentaris.²⁰ Per romontsch existan divers manuscrets, inaga treis d'els conservai egl Archiv da stadi grischun, che dateschan denter 1770 e 1793, numnadamein ina «Copia dilg veir original startet e leschas» (A 169) da 1770 ch'era en possess da Gion Zacharias Durban e divers Spegnas, ina secunda «Copia» (A 314) da 1787 en possess da Nicolaus Gianiel, Riom, ed ina tiarza da 1793, translata da Francesg Nuteing Neiner (A 60). La publicaziun da Caspar Decurtins ella Crestomazia «Startet e leschas della lodevla terra da Sursés» en duas versiuns para da sebasar inaga sin in dils treis manuscrets numnai (probabel quel da 1770) e l'otra ga sin ina nova redacziun entras Johann Anton Pedretti da Savognin 1804. Quellas duas versiuns ein publicadas en nossa collecziun da documents. Pedretti aveva da medem temps translatau in extract dil «Contrat social» da Jean Jacques Rousseau en romontsch da Sursés.²¹ – Las diversas «Fuormas da dertgira» romontschas da Sursés ein stadas edidas en la Crestomazia, denter quellas era la «Norma da dretg criminal digl creas da Sursess 1738», publicada da Jacob Scarpatetti en las Annalas 1901.²²

Vaz. Vaz fuva tiara subdita dils signurs da Vaz tochen 1337, da lu daven dils conts da Werdenberg e 1456 signuradi digl uestg da Cuera. La dependenza digl uestgiu ei buca vegnida sliigiada 1526; divers dretgs uestgils, exercitai dil castellan da Farschnò anora, ein semanteni tochen 1803. La vischnaunca da Vaz era partgida administrativmein en quater quartas (squadras): Lain, Muldain, Zorten e Stierva/Mut. Ei existeva ina dertgira civila per las empremas treis quartas ed in'otra per Stierva/Mut. Appartenent la dertgira aulta aveva il center digl uestg a Farschnò ina grond'influenza sin l'entira Tumliasca, Muntogna, Tusaun, Tschappina e tochen Vaz enten quei ch'il castellan (Landvogt) menava leu dapertut il presidi. La dertgira criminala da Vaz aveva schizun liug a Farschnò sut direcziun dil castellan e cumpigliava 16 geraus (11 da Vaz, mintgamai dus da Stierva e Mut ed in (succuors) da Parpan. Cul temps eis ei reussiu als da Vaz da transferir impurtontas cumpetenzas en lur vischnaunca, aschia 1666 la tortura – pervia dils aults cuosts a Farschnò – e 1755 ina atgna fuortga a Pleuna.

---

²⁰ Steier, Andreas. Ensatge sur digl Startet ed igls tschantamaints della Quideia da Surses. En: Igl Ischi, 14. Annada, 1912, p. 47 s. Quella contribuziun ei era stampada en: Crestomazia 10, emprema part, p. 595–608. Steier relata d'in exemplar da statuts da 1637 ch'ei denton buca accessibels oz e renviescha a statuts che seigien menziunai gia 1550. – Signorell, Fausto. Funtangas da dretg. Startets e Leschas dalla Ludeivla TERA da Sursés, en: Calender surmiran 1969, p. 127 s. e 1970 p. 126 s.

²¹ App. Pedretti cumpareglia: Bundi, Martin. Die Staatsverfassung Graubündens. Turitg 2003, p. 95.

²² Annalas XV, p. 201-205. – Cf. plinavon: Grisch, Mena. Treis fragmains da protocol digl criminal da Surses, en: Annalas 56 (1942), p. 188–214.

Il statut cul tetel «Starteett deing ludevell meatz cumeing Vatz Stirva e Mott oder ordinari Schantamaing» da 1821, risguardaus en nosssa collecziun, dueva mintgin observar e tener, specialmein denton quels ch'eran saramentai (ufficials). Egl archiv dil stadi grischun sesanfla aunc ina «Copeia» d'in manuscret semegliont da 1810, cumpilada da Gion Peder Brenn (A 58). Omisdus documents ein translaziuns da versiuns tudestgas da 1584/1707, per part cun in'otra successiun ni cun artechels supplementars.²³

Tumliasca. El temps medieval fuvan igl uestg possessur da beins ella Tumliasca dadens ed ils conts da Werdenberg (artavels dils signurs da Vaz) ella part dadora, nua ch'els exequevan mintgamai la dertgira bassa. La dertgira aulta (criminala) per l'entira vallada (senza Seglias che udeva lu tier Schons) steva en pussonza dils conts da Werdenberg. Sulettamein el marcau da Farschnò menava igl uestg la dertgira aulta. El tard temps medieval ha ei denton dau bia dispetas denter uestg ed ils da Werdenberg. 1472 han ils conts da Werdenberg finalmein stuiu conceder agl uestg la dertgira aulta per l'entira Tumliasca dadens (inclusiv Seglias). Cunfin fuva il Riedbach. Dapi lu esistevan las duas vischnaucas da dertgira sco suonda:

– *Farschnò (Fürstenau).* Ils artechels da Glion da 1526 han buca caschunau interrupziuns el signeradi digl uestg. Pér el 17avel tschentaner ein las cumpetenzas da quel vegnidas restenschidas cun l'elecziun dil castellan (mistral) entras il pievel. Relicts dil signeradi uestgil ein semanteni tochen 1798. – La dertgira civila cumpigliava 12 geraus, la criminala cul castellan alla testa 12 e vitier aunc 6 geraus (succuors) ord la vischnaunca giudiziala dad Ortenstein.

– *Ortenstein.* Cheu eran ils dretgs signurils i vi 1505 dals conts da Werdenberg als signurs da Waldburg e 1526 a Ludwig Tschudi. Gia 1527 denton ei la populaziun secumprada libra. – La cumposiziun dallas duas dertgiras (civila e criminala) fuva la medema sco a Farschnò; denton steva la dertgira criminala sut il presidi dil castellan d'Ortenstein e tergeva era neutier da Farschnò 6 geraus (succuors). – Els emprems decennis dil 16avel tschentaner han ils treis *vischinadis dalla «muntogna»*, Veulden, Sched e Traun, empruau da seseparar dad Ortenstein e da survegnir ina atgna dertgira independenta. Quei ei reussiu ad els parzialmein igl onn 1543. Sin fundament d'ina sentenza speciala han els survegniu ina atgna dertgira civila, limitada denton en sias cumpetenzas tochen ina valeta en lita da 15 renschs. Sia constituziun ei 1547/1581 vegnida adattada resp. confirmada. 1779 han quels treis vitgs, suenter liungas dispetas, contonschiu per cuort temps ina separaziun entira dalla dertgira; dacheudenvi dev'ei pia mintgamai ina dertgira gronda e pintga ad Ortenstein e silla

²³ Wagner/Salis, tom 2, p. 75–107. – Crestomazia X, p. 229–278.

Muntogna.²⁴ – D’interess special enteifer il svilup economic e politic dalla Tumliasca dadora (Ortenstein) ei plinavon la «Bref da partaziun» da 1596, transladata pli tard en romontsch, che ha partgiu tier el rom d’ina zavrada a mintga vischinadi agens beins comunabels ord ils funs gudi tochen da cheu collectivmein (pastiras, uauls, alps).²⁵

Dapi 1615 possedeava la Tumliasca statuts comunabels per omisduas parts (dertgiras), codificai en in schinumnu «cudisch da la tiara»; liug da dertgira dil cumin grond comunabel fuva il sulom da Nueins el sid da Canova sper Pasqual ni viers damaun-mesanotg da Roten sin territori d’Ortenstein. Ils statuts en lungatg tudestg, revedi 1702, ein vegni stampai da Wagner/Salis en lur collecziun da fontaunas da dretg. Sin la redacziun da 1702 sebasia in manuscret romontsch da 1773 che Hartmann Caviezel ha publicau 1895 en las Annalas, in vast e detagliau document dalla cultura romontscha dalla Tumliasca el 18avel tschentaner.²⁶ Quei document cun in commentari d’ina part dil cuntegn fuorma ina contribuziun centrala en nosa collecziun da fontaunas da dretg.

Intschess dalla Ligia Grischa

Schons. La val Schons (originarmein inclusiv Seglias en Tumliasca) fuva egl ault temps medieval in signeradi digl uestg, surdaus ad emprest (feudum) als signurs da Vaz, pli tard als conts da Werdenberg-Sargans. Silla Muntogna da Schons vivevan purs libers, ils quals han influenzau fetg il svilup dall’entira val tier la libertad. Schons fuva dapi 1406/1424 commember dalla Ligia Grischa. Entras l’uiara da Schons 1450/1452 encunter la signuria (Ligia nera) ha la vallada gudignau in tec alla gada sia autonomia. Suenter ch’ils da Werdenberg havevan vendiu 1452 lur dretgs agl uestg, ei la vallada secumprada libra dils biars dretgs uestgils 1458. Dapi lu ei Schons sco ina dallas empremas vischnauncas giudizialas grischnas in cuminesser praticamein libers; in pign rest da cumpetenzas uestgilas ei svanius 1526.

---

²⁴ Tscharner, Gion. «Tractat» da la dertgira d’Ortenstein digl on 1779, en: Annalas 103 (1990), p. 93-101. – Protocol p’ ilg ludeivel cumin dad Ortenstein sin Muntongia 1817, en: Archiv communal Sched. Mo la prefaziun per romontsch. – Omisduas documents publicai en nosa collecziun.

²⁵ Crestomazia IV, p. 77–83. – Concernent ils aspects dalla cultura dils funs ella Tumliasca: Bundi, Martin. Aspects culturhistorics dalla Tumliasca el 18avel tschentaner. En: Annalas XCVI (1983), p. 140-150.

²⁶ Wagner/Salis, tom 2, p. 108–141. – «Ils Statuts ner Urdens a Tschentaments dad amadus Cumins numnadameng da Fürstenau ad Ortenstein» (1702/1773), da Hartmann Caviezel, en: Annalas 10 (1895), p. 9-60. – Ins cumparegli era: Crestomazia I, p. 342–346, «Statuts da Fürstenau ad Ortenstein», in extract dals statuts da 1702/1773 che sebasian probablamein sin in manuscret romontsch pli vegls che quel da Hartmann Caviezel.

La giurisdicziun civila dall'entira vallada che tunscheva da Runcaglia ella Viamala tochen a Calantgil (Innerferrera), fuva partgida en quater «directuras»: 1. Andeer, Pignia, Ferrera (Ausserferrera), Calantgil, 2. Ziraun, Reschen, Runcaglia, 3. Donat, Pazen, Fardén, Casti, Clugin, 4. Maton, Lon, Vargistagn. Quellas quater dertgiras savevan decider cass da dispeta tochen 50 renschs valor; ellas stevan mintgina sut il presidi d'in «mastral» e cumpigliavan mintgamai 9 geraus. Per cass d'appellaziun civila e tals da valeta en lita sur 50 renschs dev'ei ina dertgira civila surordinada cun il mistral dalla vallada alla testa e 12 geraus (treis ord mintga «directura»). – La dertgira criminala per l'entira vallada sut il presidi dil mistral cumpigliava 20 geraus (pli tard 16).

Las fontaunas da dretg dalla Val Schons ein cunsalvadas en treis documents, «brevs da la tiara», da 1549, 1604 e 1660. Ellas ein publicadas per part en lur texts tudestgs, specialmein las versiuns pli ni meins identicas da 1549 e 1604, ella collecziun da Wagner/Salis. Sper autras fontaunas interessantas ha Giachen Conrad publicau la versiun romontscha dalla «Bref d'la Terra» en las Annalas, ina translaziun ufficiala 1721/1724 en romontsch entras Gion Martschun de Nicca da Donat dil document tudestg dils 15 da matg 1660.²⁷ Cheu sesanflan denter auter prescripziuns sur digl adulteri ed incest che serefereschan alla lescha da Dieus ed al dretg da Moses sco era stipulaziuns partenent il dretg dalla pasch, las qualas sebasan per part sin semeglientas circumscripziuns dalla Ligia Grischia, ch'ei denton pli extendidas che lezzas. Quei text ed aunc divers auters sper ina interpretaziun introductiva da Giachen Conrad fuorman ina part essenziala da nossa collecziun da fontaunas da dretg.

Muntogna (Heinzenberg). La Muntogna pli stretga era tochen 1459 tiara subdita dils baruns da Razén, silsunter dils conts da Werdenberg tochen 1475, lu digl uestg; Tusaun e Tschappina suttastavan tochen 1475 al signuradi dils conts da Werdenberg che han allura vendiu lur dretgs agl uestg. Ord ina unitad da dertgira criminala el temps medieval ei pli tard sesviluppau ina reit da tschun dertgiras: Tusaun, Cazas, Muntogna, Tschappina e Stussavgia, las qualas stevan en ina ferma dependenza dil castellan digl uestg a Farschnò en Tumliasca.

Il cumin dalla Muntogna cumpigliava ils vischinadis dad Urmein, Flerden, Portein, Sarn, Dalin e Prez. La dertgira civila consisteva dil mistral e 12 geraus, la dertgira criminala dalla medema cumposiziun plus ils mistrals da Tusaun e da Farschnò. La populaziun dalla Muntogna ha 1526 refusau l'obedienscha agl uestg ed eligiù libramein mistral e dertgira; denton muntavan ils cuosts da dertgira per ella in memia grond buordi, aschia ch'ella ha mo dus onns pli tard supplicau igl uestg da saver restar

²⁷ Wagner/Salis, tom 1, p. 39 e 151–157. – Conrad, Giachen. Ils tschentaments dil vegl cumin da Schons (1724). En: Annalas 44 (1930), p. 167–203. – Cump. era: Crestomazia I, p. 279–282 extract da «La Bref d'la Terra» da 1724, sin fundament digl original tudestg da 1549, ina ulteriura versiun romontscha dils 26 da matg 1755.

sco vidavon tier el. Quel ha fatg grazia, priu si els danovamein e surpriu ils cuosts dalla dertgira criminala. Ils dretgs episcopals ein vegni confirmai 1578. Igl onn 1687 ein quels vegni impegnai, ed en quei connex ha la populaziun acquistau il dretg da libra elecziun.

In text dils statuts dalla Muntogna en tudestg da 1471 ei stampaus tier Wagner/Salis. Auters documents paran buca d'exister tochen tier la versiun romontscha da 1792 (en fuorma d'extract dils emprems 23 artechels) e lu quella cumpllessiva da 1836 che representa ina nova concepziun e redacziun originala, senza regress ad in text tudestg: «Tschentaments dilg Cumin da Muntogna renovai ilg Onn 1836». Plinavon ei en nosa collecziun in «Tschentament» communal da Sarn da 1795/1816 risguardaus sco era ina prefaziun tier in tal en fuorma poetica cul tetel «Unn Warnigiament» da 1590.²⁸

Trin. El temps medieval fuva Trin ensemen cun Tumein e La Punt il center dil signuradi da Trin (Hohentrins) cun sedia a Digg ni a Crap Sogn Barcazi (ni a Canaschal). Quei signuradi fuva probablamein ina fundaziun dils signurs da Sagogn (Schiedberg) e sesanflava daven dils 1324 els mauns dils conts da Werdenberg (artavels dils signurs da Sagogn). Daven dils 1428/1452 ei il signuradi els mauns dils signurs de Hewen, entuorn 1600 dils de Schauenstein. Ei deva cheu mintgamai ina dertgira civila a Trin e Tumein cun mistral e 12 geraus. La dertgira criminala per omisdus vischinadis haveva la medema cumposiziun, fageva denton diever d'in dretg da succuors ella dertgira da Razén, tut tenor grevezia dils cass. Daven da 1469 elegeva il pievel il mistral ord ina proposta da treis dil signur (alternativmein in onn da Trin, l'auter da Tumein), pli tard il signur ord ina proposta da treis dil pievel. – Igl onn 1616 ei il vischinadi da Trin secumpraus libers da tuts dretgs signerils, ferton che Tumein ei restaus part dil signuradi tochen 1803. Aschia han schibein Trin sco Tumein survegniu daven da 1616 ina atgna dertgira criminala. El cass da Trin secumponeva quella dil mistral e 12 geraus plus succuors da Tumein e Razén.

Ei existan buca documents en tudestg da quella vischnaunca giudiziala, denton plirs manuscrets en romontsch. En ina publicaziun da Decurtins ella Crestomazia I, p. 800–807, secloma il tetel «Tschentaments de Scheid», ina errur, essend ch'ei setracta cheu claramein da statuts da Trin, numnamein dils «Tschentaments fundamentals» che Trin ha erigiu 1616 directamein suenter sia separaziun dil signuradi. Quei Tschentament cuntegn inaga 33 artechels appartenent «fallaments criminals», lu 17 artechels sur

²⁸ Wagner/Salis, tom 1, p. 38 e 132-135. «Statuten Heintzenbergs zu zeiten graf Georgen zu Werdenberg anno MCDLXXI.» – Crestomazia I, p. 370–373: «Tschentaments da Muntogna» (1792). – Crestomazia IV, p. 83-94 «Tschentaments dilg Cumin da Muntogna renovai ilg Onn 1836.» – Annalas 9 (1894), p. 189-190 «Unn Warnigiament mess par Rumantsch» 1590 (Sarn) ed Annalas 90 (1977), p. 201–208: Schorta, Andrea. Tschentaments digl ludeivel waschinadi da Sarn digl onn 1795 e 1816.

«ilg funds» e 12 artechels «davart las alps». Il document para dad esser staus ina redacziun originala romontscha. Digl onn 1789 datescha in manuscret «Statuts dil cumin da Trin» cun ina cuorta introducziun en tudestg e suandonta nova redacziun dil cuntegn diltut en romontsch. Preparau quella «reformatiun» haveva 1778 ina cumissiun dad «anchins deputaus ner ordinaus coutier... sco els han afflau par bien, cun resalvar sin l'aprobatium dilg Cumin.» Quella versiun ha surpriu per gronda part ils «Tschentaments» da 1616 e cumpletau els cun dus capetels «davart ils guaults» e «davart la furma da tres ils surpassaders tiers strof» sco era cun pintgas aschuntas dils onns 1760, 1784, 1786, 1798 e 1805. Da quei document vegn restampau cheu il capetel davart «Ils uauls», ina tematica che era actuala – ils uauls pitevan fetg da quels temps – e che pretendeva en biars loghens severas mesiras da protecziun.²⁹

Flem. Flem cun siu vast territori digl Uaul grond formava persuls in cumin e cumpigliava sper il vitg el center plirs uclauns: quels dad oz, numnadamein Fidaz, Scheia e las Casas d'Uaul, e loghens buca pli habitai sco Conn e singuls auters en englars runcai. El temps medieval suttasteva Flem als signurs da Belmont, lu a quels da Razén e pli tard als conts da Sax-Mesauc, ecclesiasticamein alla claustra da Faveras. 1483 han ils de Sax vendiu lur dretgs agl uestg da Cuera. Da quels dretgs ei Flem secumprou libers 1538. – La dertgira civila secumponeva dil mistral e 13 gearaus, la criminala medemamein plus mintgamai treis (succuors) ord la Foppa ed ord la Lumnezia.

Sco pli vegl document giuridic da quella vischnaunca vala ina lescha d'ierta da 1457, relaschada en tudestg sut il presidi dil mistral Ott Paul (Capol). Quella lescha, renovada 1498, ha influenzau il svilup dil dretg d'ierta dalla Ligia Grischa dapi 1518. Statuts da dertgira da Flem ein buca avon maun. Denton existan per romontsch ina «Furmma da tschentar darchira» da ca. 1700 ed in uorden communal economic da 1696 sut il tetel «Schentaments, Paigs a Conditiums»; quels dus documents vegnan publicai sut las rubricas «Fuormas da dertgira» ed «Uordens communsals».³⁰

²⁹ Crestomazia I, p. 800–807 Tschentaments da Scheid (=Trin). – Crestomazia IV, p. 45–68 Statuts dil Cumin da Trin 1789 (davart ils guaults). – Cf. plinavon: Bundi, Martin. Funs, pastiras, uauls ed alps da Trin els temps vargai. En: Calender per mintga gi, 1984, p. 48–60.

³⁰ Wagner/Salis, tom 1, p. 36 «Schentaments», p. 93–97 Erbgesetze der Gemeinde Flims, p. 98 Verordnung über Einzug. – Crestomazia I, p. 175–181 «Schentaments, paigs, a conditiuns» da 1696. – Christoffel, Christian. «Schentaments da cumin da Flem» (1696), en: Annalas 24 (1909), p. 159–177. Quella versiun ei per gronda part identica cun quella en la Crestomazia, denton amplificada tenor indicaziuns egl archiv communal da Flem. La redacziun da quei document romontsch datescha da 1766, suenter ch'igl uorden da 1696 era da temps en temps staus «renovau, moderau a cunfermau». Il document regla en emprema lingia caussas dall' economia da biestga. – Crestomazia I, p. 320–322. La «Furmma da tschentar darchira» (ca. 1700) cheu publicada cuntegn negin liug da derivonza, appartegn denton tenor indicaziuns da Pieder Tuor a Flem.

Lags. D'in schinumnu «contadi» da Lags discuora igl urbari imperial da ca. 1300. Cheu era il center administrativ ed economic dils libers dalla Surselva (supra silva), d'ina uniun da persunas, spargliadas en bunamein tuts loghens sursilvans, cun in agen dretg d'ierta; lur liug da dertgira aulta fuva Saissafratga sper la punt sur il Rein a Castrisch. Cun il svilup d'avischinaziun dil stan dils libers a quel dils subdits ein ils biars libers ordeifer Lags e Sevgein vegni integrati politicamein en lur cumins e vischinadis da domicil. Aschia ein 1511 mo aunc ils vischinadis da Lags e Sevgein seconstitui ad ina atgna vischnaunca giudiziala.³¹ – La dertgira civila cumpigliava il mistral cun 12 geraus, la criminala il medem diember plus treis ni plirs geraus da Schluein. En impurtonts fatgs civils existeva era ina cooperaziun cun Schluein entras sustegn giuridic viceversa. En general regeva per uffecis ina proporziun da dus tier in denter Lags e Sevgein; 1736 denton tschentava Lags 7 e Sevgein 5 geraus.

Il dretg criminal ei cuntenius en in uorden da cumin da 1548 en lungatg tudestg. Uordens communal-economic da Lags dateschan da 1606 e 1645 cun renovaziuns da 1657 e 1724. Il document romontsch, cheu risguardau, sebasea sin la versiun tudestga da 1645.³²

Schluein. Ina dallas pli pintgas vischnauncas giudizialas fuva Schluein cun in intschess che serestrenscheva mo sur igl areal communal dil vitg. Quei cumin ei resortius dil signeradi medieval da Löwenberg, proprietad dils conts da Werdenberg, dapi 1493 tochen 1803 denton (cun excepziun da 1551–1594) en possess dils signurs de Mont da Vella. Ils habitonts da Schluein ein aschia stai per liung temps subdits en fatgs politics, autonomi mo en lur economia. – La dertgira civila dumbrava sper il mistral 14 geraus. Il mistral vegneva eligiu dil signur ord ina proposta da treis dil pievel. La dertgira criminala haveva la medema cumposiziun plus aunc in succuors da treis ni plirs geraus da Lags.

Las regulaziuns economicas da Schluein ein cuntenidas en in «Gmeind-oder Dorfschaft Buoch» da 1761; dils uordens da quei cudisch representa il text romontsch dils 18 da mars 1718 cul tetel «Scrit vischneunca» la pli veglia versiun. Quel, publicaus en nossa collecziun, cuntegn alla fin ina

---

³¹ Wagner/Salis, tom 1, p. 34/35 e 98–101 «Gewohnheiten und Gebräuche der Freien von Laax» von 1548. – Tuor, Peter. Die Freien von Laax. Ein Beitrag zur Verfassungs- und Standesgeschichte. Chur 1903. – Deplazes, Lothar. Zur Besiedlung des Laaxer Territoriums und zur Entstehung der Grafschaft der Freien. En: Laax, eine Bündner Gemeinde. Laax 1978, p. 5–27. Do. p. 50–83 Die Gerichtsgemeinde Laax-Sevgein und die Dorfgemeinde Laax. Do. Bühler, Linus. Der Loskauf der Feudalrechte 1428 und die Auflösung des Personenverbandes der Freien von Laax, p. 28–49.

³² Crestomazia I, p. 121–123 «Dreigs vischneunca» 1645/1657/1764.

Mess Flissigiameng A Cun vorden par-
Scritt davart Ilg Dreg Criminal, a co ün
Dei quell Manar, durrar, ad Explicar
Suentter vordan, a Tschentament dilg,
Kryßwellig- wist. Cun tuts Umfrage
A si sur las rapportas, dilg die
ver da quest dreg, ün suentter
Lgiautter, da lantscheata
An tracan la finn ?i

Scritt (A Loi Vndreivel, paderk, prus,
Ad us' da quei temps Bein maritteivel Sing?
Seckelmeister da quest nies Ludeivel com-
min da la Fappa Cun Num,
Jacum da Curraj va,
schin da Sagain?)
Ent ilg onn da

M D C L X X I I

«Fuorma dilg Sarament»; en quella ei stipulau in engirament da tuts vischins en preschientscha dil signur da tener ils uordens concludi.³³

Foppa. La cuminonza politic-giustiziala dalla Foppa ei resortida dil «ministerium Tuverasca» dil 9avel tschentaner, resultat d'ina nova organizaziun administrativa davart dils Francs. El temps ault-medieval fa ella part dil signeradi da Schiedberg/Sagogn, ord il qual ei seformaus el 14avel tschentaner il signeradi da Belmont, ils dretgs dil qual ein lu i als baruns da Razén ed als conts da Sax-Mesauc e 1483 agl uestg da Cuera. Ina «vischnaunca dalla Foppa» ei menziunada gia 1400. Tochen ca. 1390 fuva Sagogn il center principal da quella region, daven da lu Glion.

La Foppa cumpigliava ils suandonts vischinadis: Senierster dil Rein: Sagogn, Falera, Ruschein, Ladir, Schnaus e Strada; dretg dil Rein: Glion, Flond, Luven, Pitasch, Riein, Castrisch e Valendau/Versomi. La dertgira civila consisteva da mistral e 18 geraus, la criminala dil medem diember plus mintgamai treis (succuors) ord la Lumnezia e Flem. En quella cooperaziun seresplenda l'unitad anteriura dil signeradi dils conts de Sax-Mesauc. Il marcau da Glion possedeve dapi il 14avel tschentaner ina atgna dertgira civila per certas sferas (dertgira da burgheis), che fuva denton presidiada dil mistral dalla Foppa. Ina dertgira speciala civila per cass pli pigns possedeve era Valendau/Versomi dapi 1528, ina concessiun che la Foppa haveva fatg per motivs lingustics: Ils da Valendau capevan buca avunda il lungatg romontsch avon dertgira.

Ils pli vegls statuts dil cumin dalla Foppa e Glion (ina specia dad uorden da «malefici») en lungatg tudestg dateschan da 1465 ed ein vegni stampai da Wagner/Salis. En general ei la codificaziun dil dretg succedida en Surselva relativmein tard, cumparegliau per ex. cun l'Engiadin'aulta. Sco fetg impurtonta fontauna da dretg vala la «Fuorma dilg Dreig Civil a Criminal» dalla Foppa, redigida 1720 e surdada alla stampa 1731 digl erudit gerau e mistral Jacob de Casut da Sagogn. Quei document, publicaus da niev en nossa collecziun, representa tenor Desax e Tuor in'exacta e cunscienziusa descripciun dil proceder criminal, sco ins catta negliu auter ina tala, era buca egl intsches tudestg. Ins sto supponer che la Foppa possedeve in agen dretg da process romontsch ord il 16avel tschentaner, il qual ei vegnius codificaus per el decuors dil 17avel e 18avel tschentaner. Sco exempel per la codificaziun para il dretg lumnezian da haver surviu. Casualmein ei igl onn 2006 in cudischet-manuscret, tochen ussa strusch enconuscents, vegnius en possess digl Archiv da stadi grischun: Ina versiun en romontsch dalla Foppa 1672 dils Statuts criminals e civils dalla Lumnezia da 1659. Igl autur da quei cudischet fuva Jacum Coray da Sagogn, da quei temps «Seckelmeister» dil cumin dalla Foppa. Quei document resplenda lungatg e pratica dalla Foppa che sedistingueva mo en detagls – ortografia e mate-

³³ Wagner/Salis, tom 1, p. 31. – Archiv dil stadi Turtig, depot de Castelberg, A XI, 22, p. 1-2 e 7-10.

rialmein leu nua ch'ei mava per proceduras ni formulaziuns cunfessiunalas – dil lumnezian. El ha senza dubi surviu a Jacob Casut per sia redacziun stampada 1731; Casutt ha denton simplificau empau las fuormas barocas e presentau ina megliera survesta dall'entira materia.³⁴

Naturalmein ch'ils singuls vitgs dalla Foppa possedevan era lur uordens economics communalis; la gronda part da tals ei denton ida a perder. Ils existents da Sagogn, Falera e Ruschein vegnan risguardai en noss'ediziun.

Lumnezia. Sco la Foppa fuva era la Lumnezia el temps medieval in signeradi dils conts da Sax-Mesauc e da 1483–1538 digl uestgiu da Cuera. Il representant suprem digl uestg era il mistral ni castellan (Landvogt) che derivava pilpli ord ina famiglia prominenta dalla vallada. El vegneva

---

³⁴ Wagner/Salis, tom 1, p. 101–103 «Aelteste Bestimmungen der Gemeinde Ilanz und in der Gruob». – Archiv dil stadi grischun: Scartiras a maun privatas A Sp III/13v Nr.232. «Fuorma da mannar ilg Dreig suenter ilg uorden d'ilg criminal 1672... Scritt A Lgi Undreivel, par dertt, prus, Ad uss da quei temps bein maritteivel Sing. Seckelmeister Da quest nies Ludeivel comin da la Foppa cun num Jacum da Curraij, vaschin da Sagain Ent ilg onn da MDCLXXII. p. 76: Fuorma ner uorden da mannar ilg Dreig zivill da la Raschun, sco ei sa meinna ent ilg commin da Lomneza sa lai mannar. Enten questa fuorma sco cau suentter ei par uorden mess par scrit... Ad era co ei sa datt ilg sarramentt Ad lgi Mistral, Messingiurs, Seckelmeister ad era à lgi veibel ün suentter Lgiautter par uorden mess par scritt 1672.» L'emprema part, quella dil dretg criminal, ei buca circumscretta sco dretg dalla Lumnezia, denton corrispunda ella bunamein diltut cul dretg lumnezian da 1659. Materialmein cuntegn quella versiun in sbagl, leu nua ch'ella plaيدا dil «zuosatz» che derivi dalla Foppa, da Flem e dalla «Langneza»: enstagl Lumnezia stuess figurar Val. Plinavon cuntegn quei manuscret aunc ina differenza essenziala el paragraf (p.10), nua ch'el relata dall'embanida dalla dertgira: Aschia secloma ei (sco el manuscret da 1659, f. 5/6) che la dertgira vegni embanida entras il «veibel» e ch'ella hagi en cass da disturbis d'interpreter tut siu pusseivel da remetter igl uorden; suenter denton manca il passus che la dertgira hagi en tals cass «chur cha ngiss il spiritual e mass con ilg soing sacrament, a navont ner anavos... era ira souenter il soing sacrament a schi lieung scho a vus semelgia dreig». Cheu semuossa claramein ina differenziaziun confessiunala. Quei detagl lai deducir che la versiun dil dretg lumnezian 1672 en lungatg dalla Foppa fuvì destinada per usus dil cumin dalla Foppa cun ina populaziun preponderantamein reformada. Tenor indicaziun denter autras notizias sin ina pagina vita figurescha il proverbì «Domino mens nixa sapientia» da Anna Christina N. da Schnaus 1804, ed en auter liug stat scret: «Hic liber pertinet ad me Christian de Coray Sagahniensi Anno 1725». – Cf. plinavon: «Fuorma dilg Dreig civil a criminal sco quel ven manaus enten ilg ludeivel cumin da Lgiont a da la Foppa, da Jacob de Casutt a Sagoing, Cuera 1731.» Biblioteca cantunala Ad 11. Dils quater dessegn da figuras ein mo treis avon maun. Plinavon sesanflan egl Archiv dil stadi grischun sut Scartiras privatas A 793 ed A 586/3 dus manuscrets identics dil maun da Casut cun quater dessegn da figuras, numnadamein dalla giustia, dalla malgiustia, dil cussegl e dalla dignitad e cun l'indicaziun: «Mess giu curtameng a scrit da J. de Casutt a Sagong. Anno 1720»; las descripiuns dallas figuras fan per part allusiuin a persunas ni dieus dalla veglia Grecia (Aristoteles, Hercules, Atlas etc.) e tradeschan la formaziun humanistica digl autur. L'ovra da Casut ei ina descripiun da process che sebase fetg sin las versiuns lumnezianas da 1659 e 1672, mo che flada denton in ductus pli clar ed entelgeivel e ch'ei pli surveseivla en sia ordinaziun. – Cf. Desax, Joseph. Organisation der Kriminalgerichte des Grauen Bundes, p. 19, cun renviament a Tuor.

nominaus entras igl uestg ord ina proposta da treis dil pievel, suenter 1538 denton eligius autonomamein. Tier la Lumnezia udevan otg vitgs ed aunc Val S. Pieder. – La dertgira civila cumpigliava il mistral e 18 geraus; per cass pli pigns possedeve Val S. Pieder ina atgna dertgira civila cun 12 geraus. La dertgira criminala dalla vallada consisteva dil mistral e 33 geraus (sper ils 18 geraus dalla dertgira civila aunc siat ord la Lumnezia romontscha, dus orda Val e mintgamai treis, il succuors, ord las vischnauncas dalla Foppa e da Flem).

Appartenent l'organisaziun dalla dertgira existan decrets da 1449, 1483 e 1538. In fetg interessant document ei ina lescha partenent persunas jastras da 1457, creada dil cumin dalla vallada suenter dispetas cun la populaziun da Val: ella fageva specialmein frunt all'invasiun da Val anora dad adina dapli colonists da lieunga tudestga el territori romontsch, denton era a habitonts dalla Val Blegn che sepatrunavan pli e pli dad alps e pastiras da quella vart dil cuolm.

Fontaunas da dretg pli veglias ein buca enconuschentas. Ei exista denton in vast manuscret romontsch da 1659 partenent il proceder da dertgira, numnaus «Fuorma da menar il dreig (criminal)... e ziuil, sco ei sa meina enten il niess Comin da lomneza», screts da Stoffel Capeder da Duvin. Da quei document ha Decurtins giu publicau extracts en la Crestomazia; en nossa ediziun vegn publicau il text integral tenor il manuscret sigl Archiv dil stadi grischun. Desax ha cun raschun giu sminau che quei uorden da process hagi surviu sco muster per quel semeglient dalla Foppa (ed ev. era da Vuorz) da 1720/1731. Per giudicar quella damonda afuns basegna ei denton ina analisa approfondida, suenter che omisdus documents ein ussa publicai en lur entira extensiun e ch'in manuscret da 1672 ei accessibels. Igl ei savens ina pura casualitad, sche e cura ch'in manuscret vegn alla glisch ni buca, ed ei dat indezis che lain supponer ch'ei deva ella Foppa manuscrets romontschs partenent il proceder da dertgira gia el 16avel tschentaner, ch'ei denton i a piarder ni tochen oz buca enconuschents.³⁵

Vuorz. Ils vischinadis da Vuorz, Rueun, Siat, Pigniu, Andiastr e Schlans formavan dapi il tard temps medieval ina atgna vischnaunca giudiziala che suttasteva als baruns da Razén e suenter 1472 agl avat da Mustér tochen 1734. Il castellan d'antruras sco president dil cumin ei vegnius remplazaus 1472 entras il mistral, il qual vegneva eligius dil pievel ord ina proposta da quater digl avat. La dertgira civila dumbrava sper il mistral 12 geraus; la criminala secumponeva dils 12 geraus civils ed aunc 12 supplementars, da quels quater ord la Cadi, total pia da 25 commembers.

³⁵ Wagner/Salis, tom 1, p. 25–27. – Crestomazia I, p. 80/89. – Archiv dil stadi grischun, Privathandschriften B 403: Capäder Johannes und Christoph, Duvin, Rechenbuch 1657; lien copia dalla «Lugnezer Gerichtsordnung» 1659. – Tuor, Pieder. Co dertgavan nos babuns sur malfatgs? En: Ischi, 9. annada, 1907, p. 87.

Igl onn 1734 ei il vischinadi da Vuorz secumpraus libers dils dretgs digl avat da Mustér; quei ha menau ad ina separaziun dalla vischnaunca giudiziala cun ina dertgira a Rueun per ils tschun vitgs restonts e cun ina dertgira a Vuorz per quei vitg persuls. Mintgina d'ellas disponeva ussa d'in mistral e 15 geraus per la dertgira civila e criminala e d'in succuors da dus d'els dalla Cadi en fatgs criminals.

La vischnaunca da Vuorz ha immediat suenter la separaziun fatg ina vasta codificaziun dil dretg da giurisdicziun, e quei tut en romontsch. Quels documents ein stai publicai ella Crestomazia sut il tetel «Statuts dilg Cumin d'Uors» e dateschan da ca. 1735. Els dumbran 20 artechels e cuntengnan denter auter ina dumbraziun sur da «grobs delicts a fallaments, sur dils quals eis buc fixau ilg strof». En quei senn representavan els in cert progress visavi ad auters ed era agl Uorden da Malefici dallas Treis Ligias da 1716 che prevedevan la peina da mort per ils correspundents delicts enumerai. Denton figurava aunc adina denter auters «strieng, a nauschs e nunlubeus Kunsts dilg Satan» sco «grobs delicts», ils quals duevan adina esser surschai «ad in Oberkeit da proceder sco la causa sa presenta.» Dils vischinadis ein enconuschents per Rueun in «Uorden da pasculaziun, alpegiaziun e domicil» da 1779 e per Vuorz extendidas ordinaziuns sur ils fatgs economics, numnadas «Reglas de polizia» sco era «Dils Uaults a Tschitgias» dall'entschatta dil 18avel tschentaner.³⁶

Cadi. La Cadi cun ses sis gronds vischinadis (all'entschatta senza Schlans) formava da vegl enneu ina unitad politica sut il signeradi dalla claustra da Mustér ed il pli grond cumin dalla Ligia Grischa. Ina parziala cundecisiun dil pievel ei documentada gia 1213 e 1285. Igl εμπrem mistral enconuschent datescha da 1390. Tochen 1472 vegneva quel nominaus digl avat, silsuenter eligius dil pievel ord ina proposta digl avat da quater candidats.

La dertgira civila cumpigliava sper mistral e «bannerherr» 15 geraus, eligi tras las quater «cuorts» (Tujetsch, Mustér, Trun/Sumvitg, Breil/Medel); la dertgira criminala dumbrava igl ault diember da 40 geraus, ils quals funcziunavan era sco mediatur ni emprema istanza civila en lur vitgs. Ina specialitad fuva la dertgira da substitut (Statthaltergericht) a Breil ch'era seconstituida ils 2 da matg 1542 entras decisiun dalla dertgira federala dalla Ligia Grischa a Trun. Ei settractava d'ina dertgira civila per ils numerus libers sesents a Breil e contuorn, libers sursilvans digl anteriur contadi da Lags – lur diember muntava 1536 a 109 famiglias. Ella secumponeva dil «substitut» (che vegneva dessignaus gl'emprem dil mistral dalla Cadi, pli tard dalla cumpignia da mats) e da 12 geraus e disponeva da cumpetenzas tochen ina valeta en lita da 100 renschs.

---

³⁶ Wagner/Salis, tom 1, p. 103–105. – Crestomazia IV, p. 35–40 «Statuts dilg Cumin d'Uors» e p. 40–43 «Furmas dils Saraments», plinavon p. 123–143 «Reglas de polizia d'Uors» e p. 143–144 «Dils Uaults a Tschitgias en quels.»

Senza dubi possedeva la Cadi dapi baul enneu agens Statuts da dertgira, bein era vegls documents en lungatg romontsch, ch'ei i a perder. Pieder Tuor ei sepronunziaus sco suonda surdlunder: «Igl ei stau in immens discletg, ch'igl archiv dil pli grond cumin, la Cadi, ei ius si en flommas tier l'invasiun franzosa, anno 1799, ina perdita immensa per il lungatg, il dretg e la historia della tiara. Per quei motiv possedein nus era ils decrets u statuts della Cadi mo en in manuscret relativmein fetg recents, dils 1835. Il dretg che quels representan, va senza dubi per la gronda part anavos en tschentanners anteriurs.»³⁷ Ils «Decrets e statuts della Cadi» da 1835, diversas fuormas da dertgira e da sarament, reglas da process dil 18/19avel tschentaner sco era uordens economics da mintga vischnaunca dalla Cadi dad oz vegnan risguardai en nossa collecziun. Speciala attenziun mereta la «Fuorma da sarament dil mistral» cun siu engirament visavi agl avat suenter l'elecziun da cumin.³⁸

5. Character, scaffiment e revisiun dils documents giuridics

Ella cronologia da nossas fontaunas da dretg distinguin nus treis categorias:

– *Codificaziuns dil dretg civil e penal*, numnadas «Statuts» ni «Tschentaments» (startets, trastüts etc.). Quels ein en sesez leschas che reglan tgei cass che las dertgiras han d'observar e tgei castitgs ein previ per ils mal-fatschents. Igl intschess cheu tractau (ina part dalla Ligia dalla Casa da Dieus e la Ligia Grischa) posseda strusch documents aschi vegls ni extendi sco l'Engiadina aulta. Tuor ha attribuiu quei fatg per part alla legislaenziun dil dretg civil unificada el territori dalla Ligia Grischa. Aschia seigien biars cumins en Sur- e Sutselva stai dispensai da relaschar agens statuts.³⁹ Leu nua che statuts (penals) muncavan, practicavan ils cumins tenor il dretg d'isonza ni – sco dilucidau el capetel 3 – tenor il «kaiserlich recht», la «Carolina». Las cumpetenzas dallas dertgiras civilas cumpigliavan pilpli era damondas dalla giurisdicziun matrimoniala.

Cumins cun relativmein intensiva circumscripziun dil dretg fuvan Sursés cun siu «Startet» da 1711/1770, Schons cun ses «Tschentaments» dil vegl cumin (1724) e specialmein cun siu «dretg da malefici» per la tia-

³⁷ Tuor, Pieder. *Ils documents giuridics*, p. 26.

³⁸ Wagne/Salis, tom 1, p. 24 «Decrets e Statuts dil Lud. Cumin de la Cadi, encoreitgs ensemen, revedi, coregi et augmentai, projectai dil lud. Oberkeit et acceptau dellas lud. Vischnaucas Anno 1821. Scret de mei Christian Antonij Cabialavetta de Zignau de quei Temps Scrivon dil lud. Cumin della Cadi, ilg onn 1826.» Plinavon p.108/109 «Formel der Belehnung des Landammanns von Disentis mit dem Blutbann von Seiten des Abtes.» – *Crestomazia I*, p. 551–562 *Decrets e statuts della Cadi (1835)*, ulteriormein diversas «Fuormas» etc. en I e IV. – Schwarz, R. *Die Gerichtsorganisation des Kantons Graubünden von 1803 bis zur Gegenwart*. Cuera 1947, p. 27/28.

³⁹ Tuor, *Ils documents giuridics*, p. 26.

ra, lu ils «Tschentaments» da Trin da 1616 ed ils «Statuts dilig Cumin d'Uors» da 1735. Divers Tschentaments cun caracter da «cudisch dalla tiara», sco per ex. quel dalla Tumliasca, serestrenschan en emprema lingua sin regulaziuns dalla cultira cun castitgs smanatschonts per surpassaments dallas reglas. Ils tschentaments romontschs ein buca cumplets e perfetgs. «Els cuntognan denter auter bia causetas che paran a nus de meins muntada, e din nuot ariguard puncts pli impurtonts, ch'els surlain al dretg ded isonza u surseglian sco enzatgei che secapescha da sesez», constatescha Tuor e cuntinua: «E tuttina manifesteschan quellas ovras legislativas in spért giuridic admirabel, in saun giudeci, ina habilitad remarcabla ded organisar e reglamentar la veta publica.»⁴⁰ Quei giudicament da Tuor vala era per la secunda categoria:

– *Uordens e fuormas da procedura civila e criminala*. Uordens da process cun descripziuns detagliadas enconuschin nus puspei per Sursés e Schons e plinavon fragmentaricamein per Flem, denton en fuormas fetg extendidas per la Foppa e la Lumnezia. – Ina sparta per sesez muntan las «Fuormas» variontas da saramentaziun dils officials. A quellas revegnin nus pli detagliadamein el capetel 7. Ina specia speciala da documents cun caracter parzialmein giuridic fuorman ils vegls statuts e protocols dallas cumpignias da mats, ils quals possedan meinsvart era muntada litterara; quella materia sa denton buca vegnir tractada en quei liug.

– Ina tiarza gruppa fuorman ils *Uordens communals economics*. Pur-taders dallas vischnauncas giudizialas (cumins) fuvan ils singuls vischinadis (vitgs). Els havevan da procurar sez per igl uorden public ed economic e havevan la cumpetenza da legiferir sur ils beins comunabels sco uauls, pastiras ed alps sco era sur dalla cultivaziun dils beins privats, specialmein sur dalla pasculaziun cumina. Il suprastont dil vischinadi (Nachbarschaft) e responsabel principal fuva pilpli il cau-vitg. L'impurtonza extraordinaria ch'igl uorden economic gudeva, haveva da far cun la cumpart dil territori communal collectiv ch'era pilpli miez pli gronda che quella dil sulom privat. Ei setractava d'haver bien quitau dalla «proprietad communal ch'era forsa negliu aschi extendida sco el Grischun.»⁴¹ A quella categoria da documents ei il capetel 8 dedicaus.

Derivonza, scaffiment e revisiun dil dretg. Tuor, il qual nus suandein cheu el sequent, ei sedumandaus, schebein ei «flussegi ord quellas abundantas fontaunas in agen dretg original romontsch.»⁴² En principi exclu-da el quei, essend ch'il dretg applicaus da cumins e vischnauncas romontschs fuva buca essenzialmein differents da quel dils cunvischins da lungatg tudestg. Il dretg romontsch sebasa sin las veglias instituziuns germanicas dil temps medieval, denton era sin principis tipic grischuns, sco la

⁴⁰ do. p. 27.

⁴¹ do. p. 28.

⁴² do. p. 40.

participaziun democratica dil burgheis e la predominanza dalla proprietad collectiva.

Schebein ch'ils Romontschs grischuns tendevan da principi viers cundecisiuns direct-democraticas, eran els bein cunscients che scaffir ni modificar leschas e tschentaments sappi buca schabegiar en discussiun punct per punct, pia democraticamein alla basa, ella radunonza dils vischins. Els han perquei delegau quei pensum ad in gremi dad umens erudits ed experimentai, savens da treis cau-vitgs, ni d'autras personas respectadas e da cunfidonza. Sco igl exempel allegau da Trin demuossa, ha ina tala cumissiun giu preparau tenor meglier saver e puder ils tschentaments da 1778, resalvond l'approbaziun entras la radunonza dils vischins. Ei deva denton sin radunonza strusch discussiuns ni midadas pli. Quei sistem efficaci da legislaziun ei secumprovaus en biaras spartas dil dretg modern els stadis democratics. Semeglionts exempels sco a Trin existan per Tujetsch 1811, Medel 1763, Sumvitg 1805, Falera 1741, Muntogna (Heinzenberg) 1836, Sarn 1605, Schons 1549/1724 (mintgamai ina cumissiun da 15 delegai), Segl en l'Engiadin'aulta 1591 e Bergaglia 1577.⁴³

En pressapauc la medema moda e maniera schabegiavan era las modificaziuns dils statuts ch'eran necessarias da temps en temps. Divers documents prevedevan ch'il text hagi da vegnir examinaus suenter in cert temps (per exempel 20 onns) e revedius. Quei era specialmein necessari en vesta a midadas essenzialas dad isonzas ed economia el decuors dil temps, sco per ex. taxas ch'eran indicadas cun summas fixas. Statuts relaschai da niev vegnevan prelegi all'entira populaziun; en intervals da ca. 20 onns fuva quei ina buna occasiun da far enconuschents il cuntegn dallas leschas alla giuventetgna carschida. Denton dev'ei era cumins e vischnauncas che schevan preleger lur statuts mintg'onn, era a dunnas ed jasters, a tuts habitonts da 16 onns ensi. En quella maniera fuv'ei pusseivel a mintgin d'acquistar la savida necessaria per saver sez cooperar e secuntener ella sfera publica e sociala dil mintgagi, denton era las capacitads per separticipar al proceder legislatoric e politic ella vischnaunca.

6. Uffecis e proceder da dertgira

Las 52 vischnauncas giudizialas dil stadi vegl dallas Treis Ligias, beinduras era numnadas «cumins», fuvan da lur territori enneu da differenta grondezia, ed aschia fuva era la cumposiziun persunala da lur organizaziuns politicas da regiun tier regiun differenta. Mintga «cumin» era ina

---

⁴³ do. p. 43. – cf. era Bundi, Martin. Die Staatsverfassung Graubündens, p.47 ed annotaziun 29: La «republica» dalla Bergaglia haveva schau reveder 1558 ses statuts criminals e civils dall'entira val «per li deputati homini, à questo eletti, con ampla autorità e ferma commisione.»

republica per sesez e disponeva d'ina atgna legislativa, executiva e giudicativa. Ina clara separaziun dallas pussonzas existeva buca; las medemas persunas savevan far part da divers gremis, il mistral per ex. esser president dil cussegl da cumin, derschader suprem e delegau allas diversas assambleas politicas. La *legislativa* representavan ils umens digl intschess che serimnavan mintga emprema dumengia da matg – ni era d'auters temps en cass extraordinaris – alla schinumna «tschentada da cumin» (mastralia/Landsgemeinde/Bsatzig); cheu elegevan ils votants ils officials da lur cumin, denton era – el cass dalla Ligia Grischa – lur deputai allas dietas da quella Ligia a Glion ni alla dertgira d'appellaziun a Trun ni allas assambleas dallas Treis Ligias che havevan liug en roda a Glion, Cuera, Glion, Cuera, Tavau. Cheu havevan ils officials era da dar giu quen e plaid e fatg sur da lur operar politic ni sco derschaders. – *Executiva* (Cussegl da cumin/Obrigkeit) e *giudicativa* (dertgira) cumpigliavan diembers variants dad umens. Ils commembers dil Cussegl formavan il nuschegl dallas dertgiras civilas e criminalas. Quei gremi fuvu aschilunsch in cussegl politic ch'el haveva da menar atras las elecziuns el cumin e ch'el haveva da funcziunar sco intermediader (transmissiun) denter las Ligias ed il collectiv politic dil cumin (la tschentada): El haveva da suttametter al pievel tuttas damondas d'impurtonza dalla politica dalla tiara, u a bucca ni a scret, e d'instruir ils deputai allas dietas.

La funcziun principala ella vischnaunca politica (da dertgira, cumin) fuvu denton la giurisdicziun. *Co secumponeva la dertgira?* Ils officials principals dalla dertgira fuvan il mistral, ils geraus, il fiscal, il saltèr ed il scarvon.⁴⁴ Tenor il dretg tudestg vertent dev'ei ina differenza fundamentala denter il president (prestont) ed ils commembers dalla dertgira. Il *prestont* = mistral saveva en cass grevs vegnir sustenius d'in ni dus assistents ch'ins numnava era «il ludeivel tierz». Il *mistral* funcziunava mo sco dirigent, buca sco gerau: El haveva da convocar la dertgira, arver e menar las tractandas e pronunziar e far exequir la sentenza (derschar/dertgar). – Causa dils *geraus* fuv'ei da reflectar il cass, encurir e pronunziar quei ch'ei dretg. «Geraus» seclamavan els perquei ch'els havevan «engirau», prestau in engirament da vuler «truar» endretg. El romontsch da mintga gi vegnevan els meinsvart era titulai cul plaid tudestg «Gschworna» («schuorna»). Il meini dalla pluralitad dils geraus seclamava «truament» (da 'truar/trovare' = anflar quei ch'ei gest). En l'Engiadina seclamava il gerau il «truadur». Truau vegneva suenter il Tschentament dil cumin, il «kaiserlich Recht» da 1532 ni tenor la «buna fei» e cunscienza da scadin gerau. En resumaziun: Ils geraus truavan, il mistral derschava. Ella pratica denton dumandavan ils geraus savens il mistral per siu meini. Sco ina atgnadad romontscha ha Tuor giu taxau il schinumna «Zusatz» ni succuors.

⁴⁴ Il suandont vegn generalmein resumaus tenor: Tuor, Pieder. Co dertgavan nos babuns sur malfats? En: Igl Ischi, 9. annada, 1907, p. 92–136.

En fatgs criminals cumpigliava la dertgira in diember elevau da geraus (buca sut 12; per ex. la Cadi 40), umens perderts ord igl agen intschess, denton cun succuors aunc ord cumins vischinonts (per ex. denter la Foppa, Lumnezia e Flem, il vegl signeradi de Sax, ed era Lags e Schluein). Ins vuleva far diever dall'esperienza e savida ord auters cumins vischinonts, culs quals ei existeva partenent il succuors vegls contracts vicendei-vels da segidar el dretg.

Co vegneva la caussa dil dretg penal menada? – Ina tgisa saveva vegnir fatga entras ina persuna privata – en gliez cass stueva il fatg vegnir confirmaus da perdetgas cun sarament – ni tras denuncia dil «fiscal» da cumin, numnaus savens «seckelmeister» (en Engiadin'aulta «güro» ni «meister da chüsa», en Tumliasca «girau da fallas ner chisa»). Il *fiscal* haveva da survegilar, endriescher ed annunziar tuts surpassaments, adimpleva pia pressapauc la funcziun d'in procuratur ni accusader public. Las tgisas stueva el examinar bein avon che presentar ellas allas dertgiras. En siu engirament stueva el empermetter d'esser nunpartischonts e da setener adina vid la verdad. El funcziunava era sco cassier da cumin. El process criminal giugava il fiscal la rolla la pli impurtonta, essend ch'el haveva da proponer cuntinuadamein co proceder vinavon ed era da proponer ils castitgs; dil character da sia persuna dependeva meinsvart la migeivladad ni la direzia dalla sentenza. Essend ch'il fiscal haveva da haver en egl ils interess finansials dil cumin ed ils cuosts dalla dertgira, era gl'empruament latents da rabbitschar ord igl inculpau e la finala sentenziau tonts daners (rauba) sco pusseivel. – La dertgira vegneva convocada sin camond dil mistral entras il *saltèr* (Weibel) da cumin. Quel fuva in survient dil mistral en quei senn ch'el haveva da far da currier cun corrispondenzas ni cun ir a clamar tschentada ni radunonzas da cussegl ni da dertgira. El process criminal haveva el d'accompagnar officials ed igl inculpau d'in liug a l'auter. El s'obligava da tener per sesez las informaziuns ch'el retscheveva. – Il *scarvon* finalmein haveva d'assistere a tuttas sesidas dil cussegl e da dertgira e da far in protocol sur tuttas tractandas. El stueva s'obligar da far sia lavur cunscienziusamein e da mantener bein en salv actas e cudischs da protocol e plinavon da tener secret tochen en fossa quei ch'era destinau sco secret.

Per l'avertura dalla dertgira serendevan il mistral ed ils geraus, protegi da quater guardians (sbiers/gaumers), al «liug da gistia» (era numnaus il «liug ordinari») sut tschiel aviert, situaus il bia sper la via publica, meinsvart sut ina plonta (glienda, fau, ischi). Pli tard ei il «liug da gistia» vegnius ruchegiaus datier dalla casa-cumin. Quei plaz vegneva claus en cun pals e sugas ni bauns e sutgas per zavràr la dertgira el rudi dil pievel ordvart; amiez il rudi stev'ina meisa cun bitgetta e spada. Ils geraus sesevan sin sutgas, ferton che las partidas stevan sin peis ed igl inculpau fuva plazzaus sin ina stabella. Gl'emprem act consisteva ella schinumada «embonida» (embanida), quei vul gir el camond da solemn ruaus sul tribunal, da

silenzi cumplet per il liug da dertgira e da cussegl. Suenter l'ambanida saveva il process criminal entscheiver. Las partidas seschavan representar tras *ils mussadurs* (advocats/Fürsprecher). D'ina vart fuva il fiscal cun siu mussadur dil plogn, da l'otra vart igl inculpau cun siu mussadur da risposta; igl inculpau haveva pilpli aunc in ugau ni «bystand» a disposiziun. Ils mussadurs funcziunavan buca enstagl da la partida, mobein sper quella. Omisduas partidas presentavan perdetgas, las qualas vegnevan saramentadas. Suenter pliras gadas vi e neu (tgisa, risposta, replica, duplica) vegneva spetgau il confess digl inculpau; en gliez cass er' il process prest alla fin. El cass cuntrari vegneva igl inculpau savens sfurzaus ad in confess entras la tortura. Silsuenter dev'ei per delicts grevs la sentenza (il truament) da mort che vegneva prelegida dil scarvon. Il «derschar tenor dretg» fuvu rigurus e senza remischun, il «derschar tenor grazia» muntava buca «graziar in delinquent, mobein ord misericordia ina execuziun pli migeivla» per quel. L'execuziun schabegiava culla spada sut tschiel aviert e publicamein. Ins distingueva generalmein treis loghens da giustia: Il liug da dretg, il liug da cussegl (dils geraus ni era digl inculpau cun siu mussadur ni ses parents) ed il liug da derscher ni d'execuziun. La crudeivladad da quei sistem da dertgira ha cuzzau tochen viers la fin dil 18avel tschentaner e per part sur quel ora.

7. Fuormas e plaids da regents ed officials, da dertgira e sarament

El sistem politic da milissa dil Grischun midavan ils uffecis fetg spert, en cuorts intervals, da principi mintg'onn, denton savevan ils officials vegnir reeligi. Aschia vegnevan beinduras umens eligi che havevan strusch in'idea pli exacta da lur uffeci. Per che quels tals sappien en detagl, co ademplir lur pensum dev'ei «Uordens da process», originalmein bein mo en tradiziun orala, dapi il 16/17avel tschentaner en maniera secreta. Ils dus uordens romontschs ils pli extendi da quella specia ein quels dalla Lumnezia 1659/1672 e quels dalla Foppa da 1720/1731, allegai el capetel 5. Els cuntengnan era «Fuormas da sarament» dils officials. Il text dils saraments da mistral, geraus ed auters officials dil cumin dalla Lumnezia obligava quels funcziunaris era a lur responsablidad politica: Mintga ga ch'els mavan sco deputai en num dil cumin ordvart la tiara a dietas federalas («sin puntstags ner bitags»), nua ch'ei setractava da tractar fatgs gronds ni pigns, sche havevan els da purtar anavos las caussas per cussegl tier il cussegl da cumin, tenor lur meglier saver e puder e buna fei. Quei era il vegl referendum grischun!

El sequent lein nus sededicar empau ad in pèr «Fuormas da sarament», a plaids d'entrada en uffeci ni a tals d'abdicaziun, sco era a plaids da mistrals. Per ch'ils officials sappien el mument decisiv, il gi dall'elecziun ni d'entrada en uffeci, silmeins empau co discuorer e proceder, sesvolver e

sedemanar, e co realisar igl act da sarament, existevan differentas varian-
tas da «Fuormas». Specialmein per il mistral circulavan biars manuscrets
da fuormas, aschia era co el stoppi proceder cun igl engirament dils auters
ufficials.

Sco empren artechel ellas fuormas da sarament dil mistral figurava adi-
na l'empermischun ch'el promovì «*laud ed honur* dil Segner ed ils dretgs e
las libertads dalla tiara». Quei fuvà en general la formulaziun en cumins
reformai ni da character confessiunalmein mishedau. En cumins puramein
catolics denton steva aunc l'obligaziun da mantener «la Creta Chatolica
Apostolica e Romana» (Sursés, Belfort dadora).⁴⁵ Vaz discurreva dalla
promoziun dalla «baselgia solett salvanta catholica». Essend ch'il cumin
da Vaz cumpigliava era il vischinadi reformau da Mut, valeva la fuorma
d'engirament dil mistral (civil) da Mut buca en quella versiun: Cheu figu-
rava mo il clom a Dieus bab, feagl e sogn spért. Ella Lumnezia havevan tuts
ufficials da cumin da far il sarament tier «Dieu, quei ei la soingia trinitat
a tuts beaus, soings a soingias» (stuevan ils sogns era vegnir renconuschi
dils reformai da Duvin?). Il mistral haveva sur da quei d'empermetter da
proteger «nossa vera catholica chredienscha». Il fatg ch'ils auters ufficials
vegnevan en quei punct obligai mo alla «chredienscha» e buca explicita-
mein alla «cardienscha catholica», muntava eventualmein ina certa con-
cessiun dalla vallada catholica alla pintga minoritad reformada da Duvin.
El manuscret dil dretg lumnezian da 1672 en lungatg dalla Foppa maunca
tier il sarament da tuts ufficials la referenza «a tuts beaus, Soings a
Soingias»; denton haveva il mistral aunc da proteger «nossa catholica chre-
dienscha» (il plaid «vera» muncava ussa). La Foppa enconuscheva la
fuorma protestanta, nua ch'igl appel als sogns muncava. Ella Cadì valeva
per igl engirament dil Cauderschader (Landrichter) dalla Ligia Grischa
entuorn 1730 la formulaziun neutrala da «mantener laud a honur da diu
e dreigs e frietats dels signeradis e da nossa ludeivla comina part», ferton
ch'il mistral haveva d'empermetter «laud a honur a diu a la soingia Ca-
tholica cardienscha.» In special character haveva ella Cadì la relaziun denter
il mistral ed igl avat dalla claustra. Tenor ina «Fuorma» da 1643 semet-
teva il niev-eligiu mistral il gliendisgis Tschuncheismas, suenter haver pre-
stau il sarament avon il pievel, en schanuglias avon igl avat, il qual pro-
nunciava enviers el ils suandonts plaid: «Jeu sco ina persuna dalla Casa
da Diu concedel a Vus (la spada), sche vus empermetteis a mi perencunter
che vus leigies mantener a buna fei ils dretgs e las libertads, vegls uordens
ed isonzas dalla Casa da Diu tenor vies meglier saver e puder, e far in sara-
ment avon la porta dalla claustra, schi car che Dieus seigi a vus ed al salit

⁴⁵ Ord il cumin da Belfort (Ligia dallas Diesch Dertgiras) existan neginas fontaunas da dretg
romontschas auter che ina cuorta «Fuorma da saramentaziun da mistral e derschaders» da
1697/1790 che nus publichein el rom da nos documents cronologicamein suenter Sursés. Dils
otg puncts da quella senumna igl empren: «Da professar mantignair sei et defender la vaira
Cretta Catholica et Apostolica Romana.»

da voss'olma.»⁴⁶ Cun la surdada dalla spada (simbol da manischar il dretg criminal, «Blutbann») entras igl avat retscheveva il mistral pér sia cumpleina autoritad sco suprem derschader.

Sco secund punct ellas fuormas da sarament suonda pilpli igl appel agl ufficial, da promover las baselgias, parvendas e calustrias (beins ecclesiastics) e, schilunsch che talas existevan, era las scolas. Stipulaziuns da quei gener, specialmein ord il 18avel tschentaner, demuossan che la baselgia exercitava da quei temps aunc ina grond'influenza sil stadi. Ella sepresentava sco istanza morala che accumpignava ed observava igl operar dallas persunas politicas e giudizialas. La baselgia adempleva denter auter siu uffeci da guardian (Wächteramt) visavi al stadi, ed ils ufficials acceptavan en general l'admoniziun morala dils survients dil plaid da Dieus. Biaras dallas «Fuormas» abstractas che circulavan e che duevan survir als ufficials sco exempels, fuvan redigidas da plevons. Denter ils auturs anonims da talas «Fuormas» figuravan denton era persunas laicas cun scolaziun ni formaziun humanistica e cun vast horizont historic e filosofic. In per exempels ord talas «Fuormas» dil territori Tumliasca/Schons/Glion dattan perdetga dil patertgar da lur auturs:

Tenor la «Fuorma cur ün passa ent ilg Uffici da Mastral» dei il niev-eligiu mistral cunfessar modestamein ch'el hagi en sesez buca encuriu igl uffeci, mobein ch'el seigi clamaus leutier muort la veglia dil Segner. Essend el aunc giuvens e nunversaus, roga el tiel Segner per agid e susteniment el star avon ad in schi grond pievel. Ei suonda ina referenza al retg Salomon, igl engraziament als cunvischins per lur cunfidonza ed igl appel ad els da haver cumpassiun cun sias fleivleziis e ses muncaments. Lu vegn aunc igl um da stadi grec, Solon, citaus cun siu renviament: «Cu ils vischins obedeschan a lur <Oberkeit> ed igl <Oberkeit> obedescha als tschentaments, stat ei bein cun in cumin.»⁴⁷ In'otra «Fuorma enten sumlgionta caschun» renviescha gia all'entschatta al renumau politicher e filosof roman, Cicero, che ha giu getg: «Sefar meriteivels per *la Republica*, per il beinstar e cuminetel da sia tiara, patria ni cumin, ei denter tuttas caussas humanas la pli renumada ed excellentissima.» Per quei dei mintgin sedar breigia da survir tenor meglier saver e puder a siu cumin. Il niev-eligiu mistral ha ord ils numnai motivs seschau perschuer d'acceptar l'offerta dil pievel, schebein ch'el ei cunscients da sias munconzas. E tenor cussegl dil grond cau-baselgia Augustin vul el sespruar da viver endretg ed undreivlamein e da vegnir tier pli gronda sabientscha. Leutier ei il «Regiment» ina buna scola. E puspei sereferend a Cicero che gi: «La cultura dalla Republica ei gronda, cheu ha in ina cuorsa aviarta tier laud ed honor», sedeclara el beinvulents

⁴⁶ Wagner/Salis, tom 1, p. 108/109. Formel bei Beleihung des Ammanns von Disentis mit dem Blutbann von Seiten des Abts. Versiun latina e romontscha.

⁴⁷ Archiv dil stadi grischun. Scartiras privatas A 163, f. 11b–14b.

da far sias obligaziuns schi bein sco pusseivel e survir a tuts. Cun agid da Deus e la pazienza dils cunvischins visavi a sias fleivleziass spera el d'operar en favur dil cumin e da cumbatter malgastia ed interess privats che prendan surmaun.⁴⁸

En in auter «Plaid da saramentaziun» vegn igl act d'engirament descrets ch'il niev-eligiu mistral – sez gest saramentaus – pratichescha enviers ils niev-eligis geraus ed officials dil cumin. En quei connex vegn discuriu d'in «scaffiment», in'interessanta circumscripziun che vul bein gir «uorden statal». Il mistral cunfessa ch'el seigi aunc giuvens ed hagi negin'experience scha e sappi perquei buca «cunderscher» (cunderscher=exequir) igl act da saramentaziun sco il basegns damondi. El supplichescha perquei ils derschaders versai che han gia repetidamein fatg part digl act da saramentaziun d'esser indulgents, sch'il cuntegn da quei ch'el dumbra si ei buca en mintga risguard perfects. Els siat puncts ch'el prelegia allura e lai engirar ils geraus, empermettan quels da promover laud ed honor dil Tutpussent e sustener parvendas e scolass; da mantener ils dretgs, las libertads («frietads») ed il nez cumineivel dallas cuminas tiaras (las Treis Ligias) sco era ils uordens e tschentaments; da promover, «demchiar» (augmentar) e carschentar il bien e da punir e castigiar («handriar e strufiar») il mal; da vuler esser babs a vieuas ed orfans; da prevegnir donns e cuosts e metter giu e supprimer dispetas («spans e dabats»); da vuler el cass ch'ei gartegia buca sin via da mediaziun da supprimer dispetas, far obediencia al camond dil salter e cumparer alla dertgira, tedlar leu premuradamein («fli-ziameng») il plogn e la risposta dallas perdetgas, consultar las scartiras e la finala dar il truament tenor il sarament prestau senza mirar («urdar») sin negina qualidad da persunas: Buca seschar influenzer da bein- ni malvuglientscha, d'amicezia ni d'inamicezia, da car ni da nausch, da mieds ni da duns, dad aur ni d'argien ni da negina outra caussa che savess menar naven dalla via dalla gastia tier quella dalla malgastia; plinavon da tener secretas las caussas secretas e purtar quellass cun sesez tochen en fossa, denton da «palentar» e scuvierer las caussas ch'ei da palentar.⁴⁹ Da speciala temprà ei ina «Fuorma da metter giu ilg uffici da Mastral». Quei tetel munta buca dad «eleger giu» in mistral, mobein in exempel d'in plaid da cumiau ch'in mistral partent tegn avon la tschentada, s'adressond al pievel da cumin. Il mistral selegra che siu temps d'uffeci ei passaus bein, denton alleghescha el en moda mudesta che quei seigi stau pusseivel mo grazia agl agid da ses cunvischins: Sch'el ha saviu sgular el «lufft» en aultas sferas, sche han ses cunburgheis empristau ad el las alas; fuva beinenqual esch pusseivels d'arver mo cun difficultads, sche ha sia gliud dau la clav leutier; ha el astgau esser deputau ni ambassadur dil cumin e cheutras

⁴⁸ do. A 163, f. 15a–17a.

⁴⁹ do. A. 160 / 1. – Cumpareglia era do. A 746 (1797) partenent las «Qualitads necessarias dils regents» cun quater colurs essenzialas, attribuidas mintgamai ad ina vertid, e «Quater fuormas da process» ord la plema da Gieri Wieland da Casti (Schons).

urbiu honor e respect, sch'ei quei buca stau muort ils merets da sia persuna, mobein per amur dall'autorità dil pievel dil cumin. Perquei exprima el siu fervent engraziament a ses cunvischins e paleisa da buca vuler emblidar la grazia da Dieus che ha cun sia *divina provedientscha* pertgira el e sia gliud.⁵⁰ – Da semeglionta tempra ein era ils divers «Plaid da cumin» caracterisai, risguardai en nossa collecziun. Cuntegn e fuorma da tals plaid da cumin pon bein tunar jester en las ureglias da contemporans e mintgaton parer dad esser nunsincers e forsa schizun glisners: da sias uras han «las fuormas» bein muntau in sustegn per ils officials e contonschiu la finamira didactic-pedagogica el dialog necessari denter las autoritàs ed il pievel.⁵¹

Beinenqual autur da «fuormas» sco sura menziunadas ni era scarvon da cumin ni da dertgira sestentava da dar expressiun a ses sentiments en connex cun siu operar e cun la materia giudiziala en vers e proverbis, per part tradiziunals, per part sez cumponi. Aschia ha Antoni Luzi da Sched giu introduciu siu «Protocol p'ilg ludeivel cumin dad Ortenstein sin Muntongia» 1817 cun in'atgna poesia da nov strofas, dalla quala l'emprema strofa seclamava:

«Chi ch'ei ün ver a prus Christiaun
Basengia buc tumer
Ilg Protocol ch'ei enten Moun
D'ün Oberkeit sincer.»

Ed il scarvon dalla dertgira dalla Lumnezia, Christoph (Stoffel) Capeder da Duvin, ha nudau 1659 agl ur da sia descripziun dil process criminal e civil dalla vallada: «Ilg miu maun o Dieu velgias ti manar, ad era la sabienscha ad Antaleg midar.» Silla cuviarta davostier da siu cudischet ha el scret interessants patratgs sur dallas *tribulaziuns*, sco reflexiun ed experientscha da veta en sia funcziun da scarvon ed en connex cun vers biblics: «Scha ilg Carstiaun patarchias cu el ei naschieu antroqua sia hura da la mort, chei tribulaziuns el stopig star ora, scha vangis el a far ses partrachiaments a vangis a gir cun Johannes (?): Scha mias tribulaziuns a mias miserias vengissan pasadas a da lautra vart ilg sal tut da la mar, scha vangis ella dad esser pleina, parchei scha ilg Carstiaun savess l'antscheta da sia vitta quei ca ven ad el anchuntrar en tutta sia vitta, scha vangis el bucca a puder cumpertar cun pazienza senza ilg agit d'ilg Senger.»⁵²

⁵⁰ do. A. 163 f. 17b–20a.

⁵¹ do. A. 160 (2).

⁵² Archiv dalla vischnaunca da Sched. Dertgira d'Ortenstein: Cudisch da protocol 1817. – Archiv dil stadi grischun, Scartiras privatas B 403.

8. Uordens communals economics

Ilis uordens communals d'avon 1854 pertuccavan «vischnaucas» sco cuminonzas buca politicas che purtavan lu il num da «vischinadis» (Nachbarschaften). Ei setractava dils vitgs sco tals, d'unitads economicas ch'eran cumpetentas da reglar lur fatgs sin quei sectur en moda autonoma. Sco allegau sura appartenev'ei ad ellas surtut da reglar il néz e diever ed il quitau dils beins cumineivels sco uauls, alps, pastiras, vias ed auas. Plinavon intervegnevan ellas era parzialmein els fatgs dall'economia privata, per exempel cun prescriber da far seivs enviers ils beins cumineivels, da mantener purteglas, cun fixar ils temps d'arar ils ers e specialmein terminond il temps dalla pasculaziun cumina. El center da tuttas regulaziuns steva d'ina vart *l'economia da biestga* e da l'autra vart quella dalla *cultivaziun dils funs* e dalla produenziun agrara e da materias primas. Plinavon reglavan ils vischinadis en lur uordens era damondas da cumportament da lur vischins e specialmein dil cult divin.

En nosa collecziun ein risguardai enteifer il Grischun central uordens economics da Tinizong, Savognin e Mon, lu excepziunalmein ils «Tschentaments da pasculaziun» dalla Muntogna da Schons – essend ch'ei setracta cheu d'in collectiv pli grond – ed ils «Tschentaments» dalla vischnaunca da Sarn silla Mantogna (Heinzenberg) da 1795/1816. Quels tschentaments da Sarn stevan en ina successiun dad uordens communals che mavan anavos sin ina versiun da 1590/1605 en lungatg tudestg, redigida dil plevon dil liug Jacob Sturm. Tenor sias indicaziuns havevan siat umens luvrau ora quels statuts, numnadamein il «cuvich en uffizi Steffan Ragutt, il mastral Christ. dil Joss, mastral Josep Marigk, Jan Biett, Thomasch da Kamenisch, Mark Mareck, Jan Thissli et Jan Melcher.» Leutier vegneva aunc ina «subcommissun» che secussegliava sur dalla materia, la quala secumponeva da Jan Nicka, Victor Janutt, Thyeni Kamischutt, Lyützy del Lyüzi, Tyny da Karisch et Jerimaun dil Tomma.» Ilis vischins da Sarn han giu acceptau quei uorden ils 16 da schaner 1590 ed engirau da tener el en buna fei. Quei proceder conferma la pratica descreta sura, usitada quasi dapertut, dil scaffiment da tschentaments e statuts grischuns entras ina cumissiun da deputai. Ilis 17 da schaner 1604 ein ils tschentaments da Sarn da 1590 vegni augmentai per entgins puncts e confirmai 1605 unanimamein.⁵³) Jacob Sturm ha cun l'approbaziun dils tschentaments da 1605 fatg ina poesia cun il tetel «Unn Warnigiament mess par Rumantsch», ina admoniziun ni instrucziun morala als vischins. Quella poesia, scretta en lungatg dil liug, denton cun influenza ferma dil ladin – Sturm era oriunds da Susch –, representa in fetg bauld document romontsch, sche buc insumma igl εμπrem, dil Grischun central. Sturm fa attents ses parochians che gia gl'apostel Paulus hagi accentuau, con impurtont in vischinadi

⁵³ «Unn Warnigiament mess par Rumantsch, Anno 1590.» En: Annalas 9 (1894), p. 189–190.

cun in bien uorden e buns tschentaments seigi. Denton seigi buca fatg cun quei, ins stoppi era salvar il cuntegn onn per onn, haver quitaun dil fatg communal e prender risguard dils paupers: Lu spendri Dieus da mal adina e vegni el a cunsalvar il cuolm, la muntogna, il plaun, ers, praus ed alps, «tutt *aschk e paschck*». Allura vegnien ils vegnentssuenter (ils affons) a selegrar e ludar e saver bien grau dil quitaun da lur perdavons e sezs era patergar al néz da tuts «ed ils paupers buc schar restar blutts»; cun buna cunvegrientscha e buna pasch vegni il fatg buca aschs!⁵⁴

Dil cumin (signeradi) da Razén cun las vischnauncas da Razén, Panaduz, Domat e Favugn ein fontaunas da dretg romontschas buca enconuschentas, schebein che lunsch ora la gronda part dalla populaziun da quella regiun fuva tochen 1800 aunc romontscha. En Surselva denton ein biars documents avon maun, da Trin tochen Tujetsch. La gronda part dils uordens comunals ord quei intschess che nus havein saviu reproducir ni eruir, deriva dil 18avel, ina pintga part dall'entschatta dil 19avel tschentaner. Igl ei quei stau il temps d'ina renaschientscha unica dil romontsch, specialmein el diever dil plaid scret. Singuls documents sebasan cheu sin versiuns che van anavos tochen el 16avel tschentaner. Enteifer la regulaziun dil diever dils beins comunals giogan en quei temps *ils uauls* ina gronda rolla, essend els stai suttaposts ad utilisaziun extraordinaria ed abusiva. Pliras vischnauncas han allura relaschau prescripziuns severas per la protecziun dallas selvas e zavrau ora e declarau uauls specialmein impurtonts sco «embanni» ni scumandai, ils quals ins numnava en Surselva las «schetgas». Ina vasta protecziun gudevan las biaras schetgas da Vuorz e da Medel. Egl uorden da Schluein da 1764 ein «vugaus dellas Tschetgias embinidas» documentai, ils quals havevan dad observar strictamein las prescripziuns e da castigiar ils surpassonts. En las duas schetgas «Tschetgia gronda» e «Tscheggia de Farschlein» haveva mintga vischin da 14 onns ensi d'engirar da tener igl uorden e «bucca pinar ni verd ner seitg» ed era da denunziar mintgin che surpassass igl uorden ad in genau ni als «vugaus la Tschetgia». Egl uorden communal da Sagogn da 1715 fuva tenor igl artechel «Davart la Tschiggia» l'entira plaunca sut Plaun la Crusch e Tuora tochen tiel Rein «ambanida» e fuv' ei scumandau da pinar ni prender «aschi bein lenna secca sco verda, sco era lenna ca schai par

---

⁵⁴ Jacob Sturm (ca. 1545–1621) da Susch ha entuorn 1565 studegiu lungatgs e teologia a Basilea, ei staus da 1566–1571 plevon a Flem (1571 recepius ella sinoda), 1571–1585 a Vuorz, 1585–1593 puspei a Flem, 1593–1601 a Trin, 1601–1608 a Sarn, 1613–1617 a Sched e 1617–1621 a Termin. Cf. Truog, Jakob R. Die Pfarrer der evangelischen Gemeinden in Graubünden. En: 64. Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft Graubünden 1934. Cuera 1935, p. 83. – Da Sturm existan dus manuscrets egl Archiv dil stadi grischun: B 23 ina introducziun en la grammatica latina e poesias latinas (originalmein en possess da Riget de Capol da Flem) e B 24 «Epistolae et Carmina» cun brevs a parents ed amitgs en latin e tudestg. L'indicaziun el register che Sturm seigi staus professor a Basilea sebase sin in'errur: el fuva leu mo student entuorn 1565.

terra vi, da chei ca pudess esser.» Pia in schurmetg radical dalla natira, sco el vala oz en reservats ni parcs naziunals!⁵⁵

Denter ils auturs ni scarvons dils uordens communal economics dev'ei era singuls che sedistinguevan entras lur vasta savida generala ed entras lur enconuschientschas da plirs lungatgs e dalla historia, cumpriu quella dils romans e dils grecs. In tal scribent sto igl autur digl uorden communal da Sagogn esser staus che ha concepiu en romontsch e tudestg ils tschentaments da 1715, denton sin fundament da pli vegls da 1598: in um da *tempra humanista*. Ell'introducziun raquenta quel gl'emprem ina interessanta anecdota, relatada da Plutarch, ord il temps da ca. 210 avon Chr. alla cuort dil retg Ptolomeus d'Antiochia. Ei setracta d'in discuors humoristic denter siat ambassadurs partenent ils usits ed uordens da lur tiaras e tgi che hagi la megliera fuorma da stadi. Il facit da quei discuors fuva che mintga tiara hagi usits, uordens e tschentaments che corrispundien agl agen patertgar ed agir. En quei senn sefatschenta il secund passus dall'introducziun en moda filosofica dil basegn da buns uordens statals, dals quals ils vischins hagian buns mussaments: ella «Republica da las 3 Ligias a stand democratic enten general», mo era ella «membra da quella», vul gir ils cumins (vischnaucas giudizialas), ed era enten ils particulars vischinadis. Ed igl autur accentuescha ch'il tschep dils tschentaments da 1715 seigi gia avon mauns en quels da 1598, vegls e buns uordens dils perdavons che hagian purtau bien fretg alla posteriurità e seigien vinavon adattai da *mantener il cuminesser en flur e beinstar*. Igl ei probabel che quella entira introducziun deriva d'ina persuna erudita che haveva giu concepiu la revisiun digl uorden communal da 1598.⁵⁶

9. Il lungatg romontsch ellas fontaunas da dretg

Igl ei da supponer ch'il romontsch hagi giu da vegl enneu, quei vul gir gia el temps medieval tumpriv (curretic), sia funcziun sco lungatg da dertgira. Nus possedein ord quei temps mo indezis indirects ord il spazi dalla Rezia bassa. Renumai ein ils documents giuridics dalla dertgira libra da Rankweil dil 9avel e 10avel tschentaner, screts en latin, denton da tempra veglia retica. Sco expressiun extraordinaria vala bein quella dils «scabini», derschaders che funcziunavan igl onn 807 a Rankweil sco geraus sut il

⁵⁵ Part. las diversas denominaziuns e las funcziuns dalla «schetga» en territori romontsch cf. Bundi, Martin. Nos uauls da protecziun. En: Calender per mintga gi 1986, p. 88–93.

⁵⁶ Cf. Bundi, Martin. Sagogn en sia litteratura e ses documents historics. En: Annalas 111 (1998), p. 36/37. – La fuorma da presentaziun e la scartira dil document da 1715 lain supponer che quel derivi ord la plema da Jacob de Casut da Sagogn, in um dalla politica e dad aulta cultura spirtala da quei temps ed autur dil stampat «Dretg civil e criminal dalla Foppa» 1720/1731. Denton eis ei era pusseivel che l' introducziun figurava gia els tschentaments da 1598 e che gl'autur da lezza versiun fuss d'encurir ella persuna da Gallus de Jochberg II, il qual ha tenor retschercas digl autur da quellas lingias era giu concepiu il text romontsch da 1571 sur dil «Litgun da Sagogn». Cf. do. p. 10/11.

presidi dil cont Hunfrid dalla Rezia; quella noziun ei svanida pli tard duront il regiment uestgil, senza ch'ella vess schau anavos in fastitg.⁵⁷ Il lungatg romontsch ha denton manteniù atras gl'entir temps medieval sia funcziun sco lungatg duvraus el mintgagi e praticaus oralmein era avon dertgira, denton buca codificaus. Lungatg scret fuva il latin e daven dil 13/14avel tschentaner era il tudestg. Dil temps dalla fundaziun dallas Ligias e dalla formaziun dallas vischnancas autonomas giudizialas (15avel tschentaner) fuva il romontsch aunc lunsch ora il lungatg preponderont dil Grischun; el vegneva denton applicaus mo brauslamein a scret els acts concrets politics e giuridics da quei temps.

In pèr indicaziuns fragmentaricas dattan tuttina perdetga dalla preschientscha romontscha el dretg dil temps medieval tardiv. Las pli veglias derivan digl intschess dalla Val Vnuost e Val Müstair. In document da 1394 relata ch'ils da Gluorn (Glurns) tenevien dertgira per romontsch («in wälscher Sprach»), ed en in tschentament da Danuder (Nauders) seclamava ei 1436 ch'ei seigi *d'eleger derschaders che sappien romontsch* («welsch»), sinaquei ch'il dretg sappi vegnir exequius tenor veglia isonza.⁵⁸ Cul renviament a veglias isonzas semuossa ei ch'il romontsch vegneva applicaus en dertgira gia pli baul el temps medieval. Medemamein alla sfera da dretg, denton buca da dertgira, sereferescha in text romontsch da Müstair da 1389, il qual precisascha ina circumscripziun latina da dretgs «d'astg e pastg» dalla claustra a Fuldera. Cheu vegn declarau ch'il passus en questiun vegni explicaus en lungatg vulgar, sinaquei ch'el vegni capius meglier.⁵⁹ – En divers graus han las duas claustras benedictinas dil temps medieval tumpriv, Müstair e Mustér, giu semeglionts effects ni influenzas sil svilup economic e cultural da lur ambient. La populaziun da lur cuntradas ha sviluppu el decuors dil temps ina marcanta tradiziun romontscha, era els loghens agl ur, runcai da niev e populai egl ault temps medieval. Quei vala per ex. per Mustér en la Val d'Ursera (Urserental) che fuva integrada grondamein aunc el 15avel tschentaner el regiment politic e cultural dalla claustra. Sco Giachen Casper Muoth ha relatau, duei igl avat da Mustér, Pieder da Pultengia, haver giu salvau per romontsch ad Ursera all'entschatta dil 15avel tschentaner in plaid fulminont politic, d'in temps che quella val fuva aunc per gronda part romontscha.⁶⁰

⁵⁷ Planta, Peter Conradin. Das alte Rätien, staatlich und kulturhistorisch dargestellt. Berlin 1872, p. 363. – Mira era: Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Bd. 7, 322 f. Scabini, 'judicum assessores'.

⁵⁸ Decurtins, Caspar. Crestomazia XIII, Introducziun, p. 167, sereferend ad in document che von Ottenthal ha giu publicau en: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, tom 2, p. 113. – Cf. era: Desax, Organisation der Kriminalgerichte, p. 64.

⁵⁹ Deplazes, Gion. Funtaunas, tom 1, Cuera 1987, p. 52. Text romontsch da 1389: «Introekk in sum la vall de Favergatscha et introekk eintt la val da Vafergatscha; la e ucin faitt una puntt, chun dis puntt alta e chun dis eintt feder Venayr.»

⁶⁰ Muoth, Giachen Casper. Cudisch da lectura per las classas mezzaunas e superiuras dellas sco-las ruralas romonschas. 2. part. Cuera 1882, p. 323.

Arisguard il lungatg romontsch politic ha la tradiziun orala dil 16avel tschentaner cunsalvau divers texts da tschien onns avon. Aschia relata Campell (ca. 1573) da canzuns d'uiara da 1475 e 1486 en lungatg romontsch (ladin). El transmetta plirs vers en rema ord la canzun dall' «Uiara dallas gaglinas» (1475) denter ils Engiadines ed ils Tiroles, ella quala igl Engiadines Bart Guglielm aveva superau heroicamein en in cumbat persunal il gigant tiroles cun gronda bahaultscha Marti-Hans. Il spért da cumbat dil temps resplesca ord ils plaids da Bart Guglielm: «Diss el, sch'la mia vita dess a mai custar, voelg eug hunur e laud chattar.» En semegliant senn e spért ei la poesia concepida che vegneva cantada suenter la campagna dils Grischuns en Valtina 1486, era numnada l'«Uiara da Buorm» (Bormio), ella quala ils Grischuns sespruavan da schanegiar dunnas ed affons: «Las Ligias trais rivavan ils Burmins tuts a mütschar, ls prüms botts ch'las Ligias davan, ls Burmins d'temm'a tramlar. Als Grischuns puschiad ven d'las dunauns: «Mattauns turnad vuo pouvras, proa ls pitschens voass uffaunts.»⁶¹

La secunda mesadad dil 15avel tschentaner fuva dall'otra vart era il temps d'ina marcanta germanisaziun dil territori romontsch: Il marcau da Cuera cupetga, la pluralitad dalla populaziun daventa leu tudestga. En quei temps ha ei dau diversas *carplinas da character politic-linguistic*. Ina da quellas semuossa el document dalla Val Lumnezia da 1457. En ina «lescha encunter l'immigraziun da persunas jastras» han la vallada ed il cont Hans de Sax fixau stipulaziuns encunter igl acquist da casas e beins en lur val entras glied buca-romontscha; quei sedrizzava encunter Guaisers che sedomiciliavan pli e pli da Val Sogn Pieder anora en lur val ed encunter glied da lungatg talian dalla Val Blegn che acquistava beins e pastiras da quella vart dalla muntogna. Il process d'immigraziun, colonisaziun ed integraziun da jasters ei en quei temps per bia buca succediun en moda e maniera pascheivla, sco quei ch'ei vegn mintgaton suggeriu ella litteratura. Anzi, ei quei process savens staus disturbaus da fetg sensibilas sbarradas e dispetas. Quei fuva per exempel il cass en Claustra (Klosters) en Purtenza, la quala era entuorn 1480 aunc per gronda part romontscha. Denter 1479 e 1489 ha ei dau a *Claustra* pliras rabantschas pervia dall'*elecziun dil mistral*: Aunc era la pluralitad dalla populaziun romontscha, e quella snegava da confidar igl uffeci da mistral ad in um da lungatg tudestg (gualser). Las empremas improvas davart dalla signuria d'Austria (duca Sigmund) da sligiar il conflict ein buca gartegiadas. Tenor Campell ha ei dau da quest temps *carplinas sanguinusas*. 1489 finalmein ha il duca decretau ina sort cumpromiss, tenor il qual igl uffeci dueva alternar denter in um da lungatg romontsch e tudestg; denton da principi aveva il

⁶¹ Campell, Ulrich. *Historia raetica*, tom I, ediu da Placidus Plattner, Basel 1887, p. 562/563, 597. – Bezzola, Reto R. *Litteratura dals Rumantschs e Ladins*. Cuira 1979, p. 155.

signur acquistau il dretg da tschentar sez il mistral. El decuors dil 16avel tschentaner ei la caussa sesviluppada en favur dil tudestg.⁶²

Sco lungatg da documents (pergameinas) ei il romontsch strusch vegnius duvraus el tard temps medieval. Mo fragmentaricamein applicavan ils auturs da tals texts singuls plaids romontschs per circumscriber ina noziun latina – sco igl exempel dalla Val Müstair allegau demuossa – che fuss schiglioc buca stada clara diltut, cun allegar «quod vulgariter nuncupatur» (sco ei vegn numnau el pievel). Aschia vegn era en in document da 1443, el qual Conrad Planta da Zernez lubescha als vischins da Runatsch da construir ina fontauna sin siu prau, il latin «fons» (fontauna) precisaus cul plaid popular «bül» (ladin «bügl», sursilvan «begl»). – Ils vegls documents retics, screts en lungatg latin (lungatg da canzlia), ein vegni remplazzai daven dil 13avel tschentaner pilpli entras documents da sigil tudestgs, ellas valladas dil sid ed ell'Engiadina'aulta entras documents notarils. Sco Otto Clavadetscher, specialist en talas damondas, s'exprima, fuva «il lungatg tudestg – sper ils documents notarils e quels ecclesiastics en latin – il lungatg da scartira dalla Rezia medievala».⁶³ «Pér el temps tard-medieval», fuss ei bein d'aschuntar!

La recepziun dil spért humanistic, dalla renaschientscha e dalla reformaziun el 16avel tschentaner e la formaziun dil stadi democratic grischun 1524 han contribuì ad ina revitalisaziun dil lungatg romontsch, specialmein sil camp dalla litteratura e dalla religiun. Sco emprema ovra da character litterar vala la vasta poesia epica da Gian Travers «La Chanzun da la guerra dalg Chiastè da Müs» da ca. 1526. Igl ei cheu buca il liug d'entrar ella historia dalla litteratura. Denton neschan e sesviluppeschon el 16avel era texts giuridics romontschs. L'Engiadina bassa ch'era sutta-messa el dretg criminal alla dertgira da Danuder (Nauders) el Tirol, possedevea dapi 1508 ina translaziun en tudestg d'in Cudisch da Statuts latin dall'Engiadina'aulta. Quella versiun capevan ils habitonts dall'Engiadina bassa denton nuota meglier ch'in text latin, quei vul gir in summa buca. Aschia ha in notar engiadines vertiu il text tudestg en romontsch ed ha allura prelegiu ils statuts e contracts aunc quei medem onn 1508 als habitonts da tuts vischinadis dall'Engiadina bassa. Il medem proceder para da haver giu liug 1519 cun occasiun d'ina pintga revisiun da quels statuts. In ni plirs manuscrets dalla *translaziun en romontsch dils statuts da 1519* existevan en Engiadina; egl Archiv dil stadi grischun vegn conservau in tal exemplar, cumpilau entuorn 1600 ni cuort avon, cun in text fetg arcaic; quei lai presumar ch'el representava ina copia d'ina translaziun origina-

---

⁶² Gieré, Gian-Reto. Die Rechtsstellung des Rätoromanischen in der Schweiz. Winterthur 1956, p. 47/48. – Gillardon, Paul. Geschichte des Zehngerichtenbundes. Davos 1936, p. 58. – Campell, Ulrich. Rhaetiae alpestris topographica descriptio. Ediu da Traugott Schiess, Cuera 1900, p. LXXXIV.

⁶³ Clavadetscher, Otto. Zum Problem der Schriftsprachen im mittelalterlichen Rätien. En: Annalas 107 (1994), p. 59-63. (cit. p. 63).

la.⁶⁴ Ch'il romontsch fuva gia da quei temps lungatg applicaus ella dertgira demuossa buca mo l'Engiadina, mobein era la Surselva, nua ch'ina fontauna indirecta indichescha quei per il cumin dalla Foppa. Tier quei cumin preponderontamein romontsch udeva era il vischinadi da Valendau-Versomi (ils dus vitgs formavan aunc ina unitad economica), tochen el tard temps medieval diltut romontschs, denton dapi il 15avel tschentaner gia fetg tudestgaus entras l'immigraziun da colonists da lungatg tudestg. Representants da quei vitg ein 1528 sedrizzai alla dertgira suprema dalla Ligia Grischa (dertgira dils 15) a Trun cul plogn che lur glied cape-schi buca avunda il romontsch, essend che lur vischinadi seigi per gronda part tudestgs e ch'ins fetschi a Glion dertgira bunamein diltut en romontsch («der mehrteil thütsch und in der Grub rechte man vast in wälsch»); els garegiavan da seseparar dalla Foppa. La dertgira da Trun ei vegnida encunter parzialmein ed ha concediu ad els ina atgna dertgira pintga civila, denton cun cumpetenzas limitadas.⁶⁵ Ord quei cass ha Tuor concludiu evidentamein: «Sche quels dus cumins, ils quals pudevan aunc il pli tgunsch esser disponi a far concessiuns a lur convischins tudestgs, duvravan quasi mo il romontsch sco lungatg de dertgira, sche pudein nus levamein concluder, ch'ils cumins spir romontschs, sco la Cadi, Uors, ils Libers de Laax, Flem e Trin e semegliantamein era quels en Sutselva, Surmir ed Engiadina sesurvevan mo dalla viarva romontscha.»⁶⁶

Sco lungatg scret giuridic e politic il pli vegl el territori renan ei sesviluppada ina versiun ch'ins numnava il *lungatg dalla Ligia Grischa* e che vegneva duvrada specialmein ella Surselva bassa ed ella Sutselva. Quel ha giu sia tgina ella canzlia dalla Ligia Grischa a Glion; leu funcziunavan dall'entschatta dil 16avel tschentaner enneu glied scolada ed erudita sco scarvons, ils quals han sviluppu in atgna scola da scriver ch'ei daventada directiva per la gronda part dalla Ligia Grischa. Umens che han per part giu ina scolaziun humanistica sin universitats renomadas mantenevan da Glion anora ina corrispondenza extendida cun persunas digl entir stadi grischun e lunsch sur quel ora, specialmein era cun ambassadurs jasters. En quei connex stat bein era ina versiun en romontsch da 1549 dall'allianza dallas Treis Ligias cun la Frontscha. Quei text ch'ei deplorablaimein buca d'eruir pli, era tenor Augustin Maissen secrets el «lungatg

⁶⁴ Archiv dil stadi grischun, Ms. Nr. B/N 16. - Schorta, Andrea. Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden, tom 2, L'Engiadina bassa. Aarau 1981, p. 589/590. Cf. leu la stampa dil manuscret (1519) p. 593-619. - Decurtins, Alexi. Gedanken zum Thema «Das Engadin und seine (literarische) Schrifttradition». En: Bündner Monatsblatt, Cuera 1/2004.

⁶⁵ Wagner/Salis, tom 1, p. 29/30. - Tuor, Pieder. Co dertgavan nos babuns? p. 85/86. - Desax, Joseph. Organisation der Kriminalgerichte, p. 63.

⁶⁶ Tuor, Co dertgavan nos babuns? p. 86.

dalla Ligia Grischa.»⁶⁷ Ei settractava d'ina sort feagl sgulont stampaus che vegneva derasaus lunsch entuorn avon la dieta federala dallas Treis Ligias a Glion ils 17 da fenadur 1549 per far propaganda per l'approbaziun dall'allianza. Il *text d'allianza* fuva staus translataus – sin giavisch digl ambasadur franzos – dil franzos *en tudestg, romontsch e talian*. Igl autur da quellas translaziuns fuva il scarvon dalla Ligia, e quel ei persunalmein enconuschents: Igl era quei numnadamein Jochum de Jochberg da Sagogn, um da statura excellenta diplomatic-politica. Aschia eis ei da supponer ch'el fuva era igl autur dil feagl sgulont numnaus sura. Ord la famiglia Jochberg ein sorti plirs descendents ch'ei era daventai scarvons dalla Ligia Grischa, denter quels Gallus I (ca. da 1550–1560) e Gallus II (ca. 1561–1570).⁶⁸ Da Gallus II de Jochberg deriva probabel il manuscret ch'ei staus a disposiziun a Giachen Casper Muoth, cu lez ha giu publicau 1890 il schinumnu «*Litgun da Sagogn*». Quei manuscret ch'ei deplorabilein ius a perder egl infratemp, fuva suenter il feagl sgulont da 1549 bein il pli vegl document romontsch ord il territori dil Rein. El cuntegn sper ina cuorta raquintaziun humoristica d'in vegl usit dalla vischnaunca ina descripziun nuota meins hilarica dalla topografia da Sagogn cun quasi tuts ils nums locals e da funs ch'ei insumma enconuschents: Ils funs e las aclas, las islas, ils «desiarts», ils cuolms e las alps sco era indicaziuns statisticas. Als singuls cumplexs da frusts attribuescha el nums da regiuns e stadis ord gl'entir mund. A mintga regiun ordinescha igl autur fuormas da regenzas sco «Erbkönigreich, Magnatschaft, Woidwodschaft, Sultanat, imperi dils Moguls» etc., las qualas han sco regents «ils signurs da Schiedberg, podestats ni commissaris, marquis ni heiduks etc...» Siu lungatg cuntegn bia germanissem, denton era plaids arcaics romontschs ch'ins enconuscha oz strusch pli. El cuntegn auncallura in'entira seria dad expressiuns giuridicas; quei fatg demuossa ch'igl autur era bein cudischius cun in lungatg politic e da dertgira, il qual el – Jochberg, sco scarvon federal – duvrava en sia lavur da mintga gi.⁶⁹ Il document lai ulteriurmein perscorcher ch'igl autur fuva ina persunalidad d'aula formaziun ch'enconuscheva bein l'istoria e la geografia e disponeva d'ina survesta actuala dil maletg dil mund. Ins sa datar quei document ca. sin igl onn 1571, e cheutras fuss el bein la perdetga la pli veglia litterara digl intschess renan. En quei connex sto ei vegnir punctuau che buca la litteratura religiosa pren en gl'emprem rang el lungatg scret sursilvan, sco quei vegn adina pretendiu

⁶⁷ Maissen, Augustin. Dal lungatg della Ligia Grischa al lungatg official (1549–1989). En: Gasetta Romontscha dils 17 d'oct. 1989. In exemplar da quei stampat romontsch duei sesanflar enzanua ella Biblioteca naziunala dalla Frontscha; nossas retschercas en lezza instituziun ein stadas senza success.

⁶⁸ Bundi, Martin. Die Familie von Jochberg im Schloss Aspermont. En: Casti Aspermont, Sagogn 2002, ediziun da Wolfram Kuoni, p. 24.

⁶⁹ Bundi, Martin. Sagogn en sia litteratura e ses documents historics. En: Annalas 111 (1998). Il «Litgun da Sagogn» sco product da litteratura humoristica, p. 7–16.

ellas antologias romontschas – sereferend al catechissem da Stefan Gabriel da 1611 –, mobein las ovras screttas, denton buca stampadas, dalla sfera dalla politica e dalla giurisdicziun, in fatg ch'ei en sesez era documentaus per l'Engiadina. Igl emprem stampat romontsch in summa ord igl in-tschess dallas valladas renanas ei il «Curt mussament» da Daniel Bonifaci, magister e notar a Farschnò en Tumliasca, ina translaziun d'in catechissem tudestg da Johann Pontisella. En quei cudischet, stampaus 1601 a Lindau, declarava igl autur siu romontsch sco vegl e natiral lungatg da Cuera e «da nosa terra»; quei lungatg steva pressapauc amiez denter il ladin e quel dalla Ligia Grischa.⁷⁰

Suenter ch'il romontsch era s'establiu sco lungatg scret, ein *statuts ed uordens da dertgira vegni translatai* pli e pli savens dil tudestg ni latin el romontsch; aschia ils statuts criminals da Sur Muntfallun 1653 e gl'entir dretg dall'Engiadin'aulta 1665, ils statuts fundamentals da Trin 1616 ed igl uorden da process dalla Lumnezia 1659/1672. Il temps da fluriziun dalla schientscha romontscha fuvà allura il 18avel tschentaner. Quasi mintga cumin possedeveva dacheudenvi versiuns en romontsch da ses tschentaments, d'uordens da process ni da fuormas da dertgira ni dall'economia communal. Sco lungatg official gudeva il romontsch denton aunc negin status giuridic, mo il tudestg prevaleva. Pér 1794 en connex cun la schinumada «refuorma dalla tiara» ei quei semidau, essend ch'ils artechels 18 e 19 dil conclus adequat prescrivevan ch'ils scarovons federals hagien da translatar ils messadis en talian ed en duas versiuns romontschas e da tarmetter a mintga cumin 12 exemplars. Teoreticamein eran cheutras ils treis lungatgs grischuns renconuschi sco officials.⁷¹

En fuorma stampada ha ei dau mo fetg paucs documents romontschs da caracter politic ni giuridic avon la fin dil 18avel tschentaner. Sper il text dall'allianza cun la Frontscha 1549 suondan el 17avel tschentaner singuls tractats da poesias politicas e lu sco emprem tschentament pli vast 1731 igl uorden da process civil e criminal dalla Foppa, secrets si gia 1720 da Jacob de Casut. Plirs memorials, conclus dil stadi, texts da statuts e dalla constituiziun dallas Ligias ein vegni translatai en romontsch e stampai denter 1767 e 1797. Ina vasta publicaziun da tals stampats romontschs ha ei lura dau ell'emprema mesadad dil 19avel tschentaner, specialmein el «lungatg dalla Ligia Grischa.»⁷²

Partenent *la qualitat dil lungatg giuridic romontsch* dapi che quel ei presents en manuscrets ni en fuorma stampada, existan strusch studis cumplessivs. Entginas objecziuns leutier han linguists, giurists ni historichers da dretg fatg en connex cun lur lavurs partenent fontaunas da dretg.

⁷⁰ Deplazes, Gion. Funtaunas, tom 1, p. 95.

⁷¹ Gieré, Gian-Reto. Die Rechtsstellung des Rätoromanischen, p. 49/50.

⁷² Cf. Bibliografia retoromontscha 1552–1930. Cuera 1938. – Cf. era: Bundi, Martin. Die Staatsverfassung, p. 30/31.

Generalmein enconuschenta ei la gronda influenza ed interdependenza dil tudestg. Gia il linguist Chasper Pult ha giu fatg attent (1910) che bunamein l'entira terminologia dalla giurisdicziun seigi germanica, quei vul gir ch'ella consisti per la pli gronda part dad expressiuns latinias romontschadas ord il temps dil sistem feudal tudestg. Suenter la fundaziun dallas Treis Ligias seigien – en connex cun in contact pli intensiv denter valladas romontschas e tudestgas – biars nums d'ufficials ed uffecis penetrai en fuorma cumpleina-mein tudestga ellas vals romontschas. Specialmein igl intschess ferm mischedau linguisticamein dalla Ligia Grischa seigi vegnius tuccaus da quell'influenza, ferton che l'Engiadina hagi resistiu pli fetg, scaffend novas noziuns ni cun surprendre plaids d'emprest dil talian.⁷³ E veramein mo buglia ei en Surselva d'expressiuns tudestgas sco Weibel e Seckelmeister, Birichter e Norichter (carnifex), Obrigkeit e Statthalter, Beistand e Landrichter, e specialmein la Cadì enconuscha biaras noziuns semegliontas (per ex. era Seldstand = Stillstand). Pult veseva denton buca mo in'influenza unilateral dil tudestg, mobein era ina viceversa: Era valladas tudestgas adoptavan expressiuns romontschas. Per ex. figurava «sgysar» en texts tudestgs (Valendau) per seperstgisar avon dertgira. Tenor Pult e Tuor ein mo paucas expressiuns ord il temps roman restadas el lungatg romontsch giuridic, sco per ex. cau-vitg ord «caput vici», ferton che las biaras ein empristadas dil tudestg. Sco talas, appartenentas al lungatg doct e strusch enconuschidas dil pievel, taxescha Tuor «tribunal, sentenza, testimoni, matrimoni», ferton che pli semplas translaziuns ord il tudestg sco tschentament (da tschentar/setzen, Satzung), lètg (da lex/Ehe, Ordnung, Gesetz), plonscher, plogn (klagen, Klage), mussader, mussadur (Rechtsweiser/Fürsprecher), derschar, derscher (dil latin dirigere/leiten, richten), genau (juratus/Eidschwörer, Geschworener) eran popularas. Tuor fuva, sco Pult, dil meini che expressiuns tudestgas sco «oberkeit, landrecht, stattalter, bitag, punstag, uaibel, landamma etc.» seigien vegnidas surpridas dils Romontschs pér duront la perioda dallas Treis Ligias; en quei grau stevi nies lungatg bia pli ault dil temps medieval, cu ins scrivevi buca el. Lu possedei il lungatg aunc forza sufficienta per crear atgnas expressiuns romontschas, buca per studegiai ni per la scartira, sco quei daventi aunc ozilgi, mobein per la bucca dil pievel. Quel hagi era scaffiu ils plaids romontschs da dretg per motiv «ch'il lungatg della tiara, schegie buca aunc duvraus en scartira, vegneva plidaus buca mo en casa e sin via, sunder era sin cadruvi e plaz della dertgira. Per romontsch vegneva teniu cumin.»⁷⁴

⁷³ Pult, Chasper. Über Ämter und Würden in romanisch Bünden. Separat ord: Festschrift zum XIV. Neuphilologentage, Zürich 1910, p. 364, 374, 384.

⁷⁴ Tuor, Pieder. Ils documents giuridics romontschs, p. 17–19 (citad p.19), 25–27, 29–30. Tuor renda aunc attent al fatg ch'ei vegneva en intschess romontschs tenor protocols da dertgira savens «referiu per tudestg sur las tractandas, mo nua che las rispostas e disposiziuns ded inculpai e perdetgas ein dadas, sco ellas ein vegnidas pronunciadas, en lungatg romontsch.» Cf. p. 31.

Il romontsch scret da dretg cunteneva dil reminent buca mo relativmein biaras expressiuns tudestgas, mobein – e quei cass ch’ei pli grevegionts ei strusch vegnius studegiaus afuns – era structuradas dalla construcziun tudestgas. Gia Ulrich Campell ha a siu temps (1573) deplorau la ferma germanisaziun dil romontsch ed accentuau che buca mo singuls plaids tudestgs seigien s’ignivai el romontsch, mobein entiras frastas sco per ex. «quai ais awaunt man» (das ist vorhanden – in’expressiun che nus duvrein aunc oz senza scrupels), «dar ad intler» («zuo verston geben»), «dar sententzia-testmungia» («Urtheil-Zügnuss geben») ni «quaist ha chiattad la sententzia u la drettüra, e quell l’ha pertza» («dieser hatt die Urthel oder die sach gewonnen, und der hatt sy verloren»). La «corrupziun» dil lungatg romontsch ha Campell giu attribuiu denter auter alla nunsufficienta integraziun da glied da lungatg tudestg, vegnida neutier en territori romontsch.⁷⁵

Aunc ina cuort’ eglia da ella situaziun da dretg dad oz. Suenter la re-fuorma dallas dertgiras digl onn 2000 ein ils cass da dretg criminal che vegnevan giudicai en emprema istanza tochen lu els 39 cumins grischuns, vegni transferi sin basa districtuala. 11 dertgiras districtualas tractan da cheudenvi schibein ils cass civils (ch’ellas giudicavan gia avon igl onn 2001) sco era ils criminals. Ils presidents da quellas dertgiras vegnan eligi dil pievel. Ils emprems 11 presidents tenor niev uorden ein vegni saramentai ils 5 da december 2000 a Cuera entras il president dalla dertgira cantunala ed han entschiet lur uffeci cun gl’emprem da schaner 2001.⁷⁶ Dals 11 presidents da quellas dertgiras ein mo fetg paucs da lungatg romontsch. Condanavon ch’il lungatg romontsch vegn aunc insumma risguardaus ed applicaus el process da dertgira, ei strusch enconuscent. El para da guder sin quei camp in’existenza minimala da schenderletga, schebein che las premissas dil dretg enneu fussen dadas. In studi exact scientific partenent il diever actual dil lungatg romontsch avon dertgira fuss perquei in impurtont desideratum. En in tal connex seschass ei era verificar, schebein la constataziun da Pieder Tuor d’avon 100 onns hagi oz aunc adina sia giustificaziun, nua ch’el gi: «E nus havein motiv de seturpegiar, sche nus tedlein ozildi in raschienen denter nativs romontschs, e magari era studegiai, nua che tuts ils plaids de nossa procedura e de nossas autras leschas comparan en vestgiu tudestg, daven dil ‘leitschein’ tochen sin il ‘grundbuch’, e quei tut per spira cumadeivladad, porschend gie il lungatg legal romontsch era dapresent sufficientamein bunas expressiuns adattadas.»⁷⁷

⁷⁵ Campell, Ulrich. *Rhaetiae Alpestris topographica descriptio* (descripziun topografica), p. LXXXI.

⁷⁶ Cf. *La Quotidiana* dils 6 da dec. 2000, p.16 «Saramentaziun dals presidents da las dertgiras districtualas.»

⁷⁷ Tuor, Pieder. *Ils documents giuridics romontschs*, p. 18.